

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Əkbərov Eltən İmran oğlu

“Dünya valyuta sistemində avronun tətbiqinin müasir problemləri”

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər

Elmi rəhbər:

i.e.d., prof. Ə.İ.Bayramov

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Ş.H.Hacıyev

BAKİ-2019

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL I. PULUN MEYDANA GƏLMƏSİ. PULUN FUNKSIYALARIŞ PUL SİSTEMLƏRİ	7
1.1. Pulun meydana gəlməsi və inkişaf mərhələləri	7
1.2. Pulun funksiyaları. Pul tədavülü	11
1.3. Pul sistemləri, pul sisteminin davamı kimi valyuta sistemi	16
FƏSİL II. DÜNYA VALYUTA SİSTEMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ	20
2.1. Dünya valyuta sisteminin təkamülü prosesinin tətbiqi	20
2.2. Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin funksional problemləri	31
FƏSİL III. DÜNYA VALYUTA SİSTEMİNDƏ AVRONUN ROLU	44
3.1. Avropa valyuta sisteminin yaranması zəruriliyi	44
3.2. Müasir dövrdə dünya valyuta sistemində avronun tətbiqi problemləri və onun həlli yolları	52
3.3. Avronun dünya valyuta-maliyyə sistemində yeri və inkişaf perspektivləri	60
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	69
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	73
XÜLASƏ	76
ABSTRACT	77
PE3IOME	78

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı.Dünya ölkələri arasında xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində beynəlxalq ödəniş vasitələrinin müəyyən edilməsi zərurəti ortaya çıxmışdır. Bu zərurəti aradan qaldırılması üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Belə ki, ödəniş vasitəsi kimi ilk olaraq əmtəələr dövriyyəyə girmiş, barter üsullarından istifadə olunmuş, daha sonralar isə beynəlxalq ödənişi təmin etmək vasitəsilə puldan və ya pulun ekvivalenti olan vasitələrdən istifadə olunmuşdur. İlk vaxtlar metal pullar dövriyyəyə buraxılmış, daha sonra isə metal pulların daha tez xarab olması, paslanması və digər bu kimi səbəblərdən qızılın dövriyyəyə girməsi zərurəti yaranmışdır. Belə ki, məlum olduğu kimi qızıl uzun müddət istifadə oluna bilir və pulun ekvivalenti kimi maddi dəyər ifadə edə bilir.

Beləliklə ödəniş vasitələri yaranmağa başladı. Beynəlxalq ödəniş vasitələrinin yaranıb formalaşması nəticəsində artıq beynəlxalq ticarətdə və eləcə də alqı-satqı proseslərində qızıldan, daha sonralar isə qızılı əvəz etmək iqtidarında olan kağız pullardan istifadə olunmağa başladı. Kağız pul olaraq elə valyuta seçilməli idi ki, həmin valyuta yüksək dönrəliliyə malik olsun. Başqa sözlə desək, həmin valyuta digər ölkələrin milli valyutalarına asanlıqla çevrilə bilsin. Qəbul olundu ki, həmin dövr üçün yüksək dönrəliliyə malik valyutalar ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqidir. Uzun müddət dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrində ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dollarından və ingilis funt-sterlinqindən istifadə olundu. Lakin bir müddət sonra ingilis funt-sterlinqi də sıradan çıxdı və bundan sonra beynəlxalq ödənişləri təmin etmək üçün ABŞ dolları vahid hökmranlıq qazanmış oldu. Bütün bu proseslərin hər biri beynəlxalq valyuta sistemlərinin inkişaf və təkamül dövrlərinə təsadüf edir. Bu haqda növbəti sualın izahında daha ətraflı söz açılacağından bu paraqrafda yalnız beynəlxalq valyuta-kredit münasibətlərinin konseptual əsaslarına toxunulacaqdır.

Dünya valyuta sistemi indiki müasir vəziyyətinə birdən-birə qovuşmamışdır. Uzun təkamül yolu keçərək indiki səviyyəsinə çatmış beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi milli iqtisadiyyatların və ya milli təsərrüfatların ölkə həddlərini aşaraq beynəlmilləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Beynəlxalq valyuta sisteminin yaranmasını zərurətə çevirən məhz dövlətlərarası iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi və ərazi məhdudiyyəti tanımaması olmuşdur.

Beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülündə əhəmiyyət daşıyan dörd mərhələnin araşdırılması nəticəsində belə bir ortaq fikrə gəlmək olar ki, beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün hər bir mərhələsi özündən əvvəlki mərhələlərin bir neçə xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyır. Eyni zamanda da hər sonrakı mərhələ özündən əvvəl mövcud olmuş mərhələdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Məsələn, Paris valyuta sistemi sırf beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıldan istifadəni əsas götürürdüsə, daha sonra yaranmış Genuya valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi yalnız qızılı deyil, qızılıla yanaşı ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqini də əsas götürürdü.

Genuya valyuta sistemini əvəzləyən Bretton-Vudz valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi həm qızıl standartını saxlamağı, həm də ABŞ dollarını əsas götürmüşdür. Çünki digər beynəlxalq ödəniş vasitəsi olan ingilis funt-sterlinqi həmin dövrdə mövcud tələblərlə ayaqlaşa bilməmişdir. Bunun da əsas səbəbi kimi məhz Böyük Britaniyanın qızıl ehtiyatlarının kifayət qədər olmaması əsas göstərilirdi. Və nəhayətində son mərhələ olan Yamayka valyuta sistemi isə ABŞ dollarının digər ölkələrin valyuta məzənnələri ilə bərabərliyinə əsaslandı və ən əsası digər üç mərhələnin hər birində olan qızıl standartını ləğv etmiş oldu.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təşəkkülü və inkişaf mərhələlərini müəyyən etməkdir.

Dissertasiya işində qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı **vəzifələr** icra olunur:

- Pulun meydana gəlməsi və inkişaf mərhələləri əhatəli şəkildə təhlil olunur;
- Pulun funksiyaları və eləcə də pul tədavülü əhatəli təhlil olunur;
- Pul sistemləri və pul sistemlərinin davamı kimi valyuta sistemləri təhlil olunur;
- Beynəlxalq valyuta sisteminin tənzimlənməsində Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı və digər regional təsisatların təsiri imkanları təhlil olunur;
- Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin funksional problemləri və bu problemlərin həlli yolları əhatəli təhlil olunur;
- Dünya valyuta-maliyyə sisteminin hazırkı vəziyyəti və yeni təkmilləşmə mexanizmləri təhlil olunur;
- Müasir dövrdə dünya valyuta sisteminə avronun tətbiqi problemləri və bu problemlərin aradan qaldırılması yolları təhlil olunur..

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqat işinin **predmeti** dünya valyuta sisteminə avronun tətbiqi problemlərinin təhlili təşkil edir. Tədqiqat işinin **obyektini** isə beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri şəraitində avronun tətbiqində yaranmış problemlərin həlli yollarının təhlili təşkil edir.

Dissertasiya işinin metodu. Dissertasiya işinin yazılmasının təhlili və sintezi aparılmış, həmçinin induksiya və deduksiya üsullarından istifadə olunmuşdur. Beləliklə, təhlil metodu kimi təhlil predmeti tamamilə götürülmüş və fəsillər üzrə ayrıca təhlil edilmişdir. Sonra həmin fəsillər sintez üsulu ilə iqtisadi sistemə birləşdirildi. Dissertasiya işi haqqında İqtisadi faktlar induksiya üsulu ilə toplanmış, sistemləşdirilmiş və tədqiq edilmişdir. Sonra toplanmış faktlar əsasında deduksiya üsulu ilə nəzəri nəticələr, bütün prinsiplər, yəni əməli əməliyyatlar üçün lazımi tövsiyələr aşkar edilmişdir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasının

təməmində beynəlxalq valyuta-kredit əlaqələri və xarici dövlətlərin pul-kredit forması, beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri, beynəlxalq maliyyə və eləcə də beynəlxalq iqtisadi münasibətlər haqqında dərsliklər və dərs vəsaitləri təşkil edir. Bununla yanaşı, dissertasiya işinin yazılmasında müxtəlif internet ehtiyatlarının məlumatlarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyinə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- Dünya valyuta sisteminin inkişafında Paris, Genüya, Bretton Vudz və Yamayka valyuta sisteminin əhəmiyyəti təhlil olunur;
- Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin formalaşmasında beynəlxalq iqtisadi təşkilatların rolu təhlil olunur;
- Beynəlxalq valyuta və maliyyə-kredit bazarı və bu bazarların formalaşma mexanizmi kompleks tədqiq edilir;
- Beynəlxalq Valyuta Fondunun beynəlxalq valyuta sisteminin inkişafındakı rolu və əhəmiyyəti əhatəli araşdırılır.
- Maliyyə sistemi, maliyyə münasibətlərinin sahələri və həlqələri təhlil olunur.

İşin həcmi və strukturu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsildən, nəticədən ibarətdir. Dissertasiya işinin yazılmasında 28 adda yerli və xarici ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur. Həmçinin işin yazılması internet resurslarına da müraciət olunmuşdur.

FƏSİL I. PULUN MEYDANA GƏLMƏSİ. PULUN FUNKSİYALARIN PUL SİSTEMLƏRİ

1.1. Pulun meydana gəlməsi və inkişaf mərhələləri

Pul bir iqtisadi kateqoriya kimi cəmiyyətdə özünün zəruriliyindən meydana gəlmiş anlayışdır. Pul geniş əhatə dairəsinə malik olmaqla maksimum likvidlik dərəcəsinə, daha da konkretləşdirsək əmtəələrə və xidmətlərə çevrilmək imkanına malikdir. Pulun ən xarakterik cəhəti onun kortəbii surətdə meydana gəlməsidir.

Pul müasir iqtisadi şəraitdə hər kəsin maddi, sosial və mədəni maraqlarını özündə ehtiva edən məfhumdur. Pul vasitəsilə insanlar, xalqlar və dövlətlər arasında iqtisadi və mədəni əlaqələr sürətlə genişlənir. Pul insanların digər insanlardan əmtəə və xidmətlərin alınması üçün müntəzəm surətdə istifadə etdikləri vasitələrin məcmusudur.

Pulun tarixinə nəzər saldıqda məlum olur ki, pul bəşər cəmiyyətinin yaranmağa başladığı dövrlərdən formalaşmamışdır. Belə ki, bəşər cəmiyyəti milyon illər öncədən formalaşmağa başlasa da pulun sadəcə 6-8 min illik yaşı vardır. İlk pul maldarlıqla məşğul olan tayfalarda ərsəyə gəlmişdir. Məhz buna görə də hesab olunur ki, latın sözü olan “pekuniya”- pul “pekus”-mal-qara sözündən yaranmışdır. İlk vaxtlar mis, tunc və qurğuşundan hazırlanmış pullardan istifadə olunmağa başlandı. Lakin qeyd olunan metal növləri qısa zaman ərzində xarab olduğundan, rəngini və formasını asanlıqla dəyişdiyindən daha sonra qızıl və gümüş pullardan istifadə olunmağa başlandı. Çünki qızıl və gümüş öz təbiətinə görə yekcinsdir və karroziyaya uğrayaraq asanlıqla xarab olmur.

İlk kağız pullar isə Çində istehsal olunmuşdur.

Pulun mahiyyəti onun funksiyalarının izahı ilə ortaya çıxır. Bu funksiyaların hər biri pulun mahiyyətini, onundaxili məzmununu, habelə ondan istifadənin mümkünlüyünü və xüsusiyyətlərini, eləcə də qarşıya qoyulmuş nəticələrin əldə olunmasına əsaslanaraq pulun əsas rolunu əks etdirir. Pulun mahiyyəti onunla xarakterizə olunur ki, o, hər hansısa xüsusi əmtəə növüdür, ümumi qəbul olunmuş ekvivalentdir. Başqa sözlə desək, mümkün olan əmtəələrin dəyərinin nominal

ifadəsidir. Pul eyni zamanda da insanların iqtisadi fəaliyyətinin mühim elementi və onun ayrılmaz tərkib hissələrindən biridir. Pul əmtəənin elə bir növüdür ki, realizə olunan bütün əmtəə və xidmətlərə mübadilə oluna bilir və ödəniş vasitəsi kimi də istifadə oluna bilir., Pulun əsas mahiyyəti onunla ölçülür ki, pul öz mahiyyətini ictimai əmək bölgüsündə, məcmu milli gəlirin formalaşdırılmasında və eləcə də yenidən bölgüsündə tapa bilir.

Pulu xarakterizə edən digər bir göstərici isə dəyərin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədardır. İnflyasiyanın 0 səviyyəsində dəyərin konkret əmtəələrdə deyil, pulda mühafizə olunması əmtəələrin saxlanmasına sərf olunan xərcləri bir xeyli azaldır və həmçinin onun korlanmasının qarşısını alır. Buna görə də dəyərin pul ilə ifadə olunması mühim əhəmiyyət daşıyır. Bütün bunlarla yanaşı, inflyasiya prosesi yaranarsa, qeyd etdiklərimiz öz mahiyyətini itirmiş olar və son nəticədə pulun öz dəyərini itirməsi, yəni alıcılıq qabiliyyətinin aşağı düşməsi prosesi sürətlənər.

Pulun yaranması haqqında iqtisadçılarda yekdil fikir formalaşmamışdır. Belə ki, bəzi iqtisadçılar pulun kortəbii şəkildə formalaşdığını iddia etsələr də, bəziləri pulun insanlar arasında qarşılıqlı razılaşmanın məhsulu olduğu fikrindədirlər. Pol Samuelson redaktoru olduğu “İqtisadiyyat” jurnalında pulu süni sosial şərtilik kimi qiymətləndirmişdir.¹

Başqa məşhur bir nəzəriyyəçi Con Kennet Helbreyt isə nəcib metalların pul funksiyası oynamasını insanlar arasındakı qarşılıqlı razılaşmanın məhsulu hesab edir.

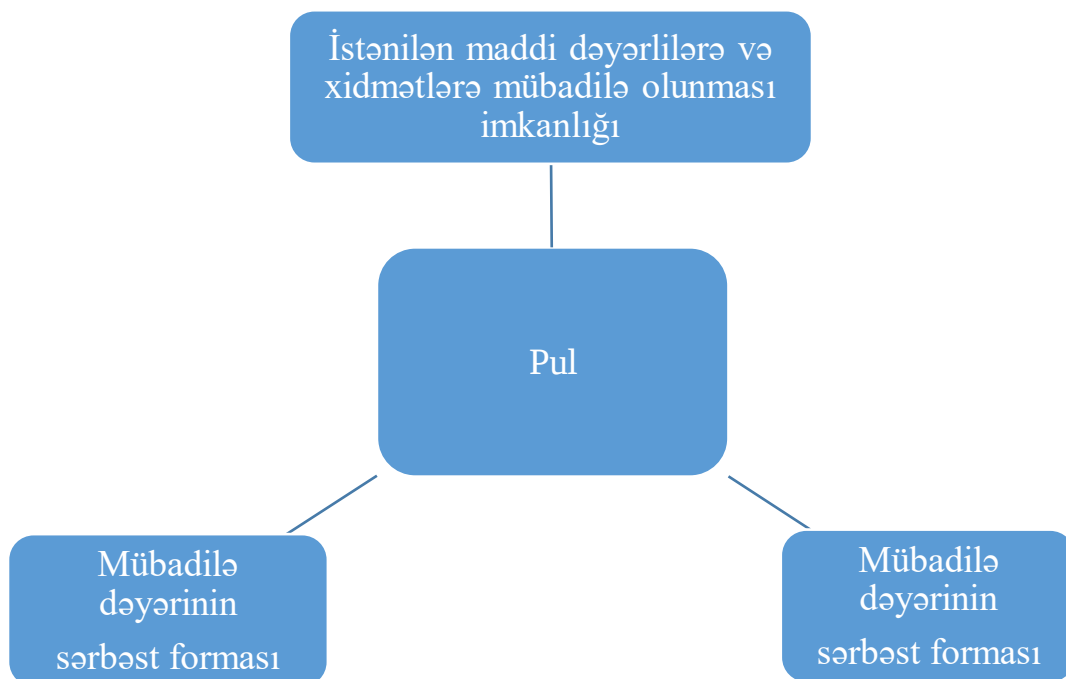
Pulun yaranma tarixi ilə bağlı iki əsas konsepsiya digərlərindən seçilir. Bunlar pulun rəasionalistik və təkamül nəzəriyyələridir.

Müasir iqtisadi inkişafda nağdsız dövriyyədə işlədilən pulların dəyəri yoxdur, lakin onları bərpa dəyəri kimi istifadə etmək imkanı qorunur. Bu, pulun əmtəə məhsulu olmaqdan çıxdığını və bəzi oxşar xassələri qoruyaraq azad iqtisadi kateqoriyaya çevrildiyini göstərir. Bununla da, pulun əhəmiyyəti üç əsas xüsusiyyətin birləşməsində özünü göstərir (Sxem 1).

¹ Paul Samuelson: the journal of “Economics”, 1960

Sxem 1.1

Pulun mahiyyəti

Mənbə: “Pul və banklar” dərs vəsaiti. Bakı-2012² məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir

İqtisadiyyatda pul kütləsi dedikdə, nağd və nağdsız formada olan və xalq təsərrüfatında əmtəə və xidmətlərin realizə olunmasını təmin edən bütün növ pul vasitələrinin məcmusu başa düşülür. Pul kütləsinin strukturunda aktiv hissə və passiv hissə xüsusilə fərqləndirilir. Aktiv hissə dedikdə, təsərrüfat dövriyyəsinə real xidmət göstərə bilən pul vəsaitləri başa düşülür. Passiv hissə isə pul yığımları və hesablarda potensial hesablaşma vasitəsi ola biləcək pul qalıqlarının təzahürüdür.

Pula tələb və təklif əsasən pul bazarının həcmi və konyukturasını müəyyənləşdirirlər. Pula təklif dedikdə, dövriyyədəki pul kütləsi^Ç daha da konkretləşdirsək müasir dövrdə respublikada tədaviyə olan tədiyyə vəsaitlərinin birləşməsi kimi tanınır.

²“Pul və banklar” Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin dərs vəsaiti. Bakı-2012

Bazarda mal və xidmətlərin pul kütləsinin və kütləsinin nisbəti pulun alıcılıq bacarığını təyin edir. Pulun alıcılıq bacarığı yeganə bir tam olaraq əldə edilə bilən malların və xidmətlərin məbləği kimi anlaşılr. Bu, qiymət dəyişikliyinə deyil, pul dəyəri və malların dəyəri arasındakı əlaqəni əks etdirir. Əmtəənin və ya xidmətin qiyməti nə qədər yüksək olarsa pulun alıcılıq qabiliyyəti bir o qədər az olar və əksinə, əmtəələrin qiyməti düşərsə pulun alıcılıq qabiliyyəti artmış olar. Pulun alıcılıq qabiliyyəti aşağıdakı düsturda göstərilmişdir:

Düstur 1.

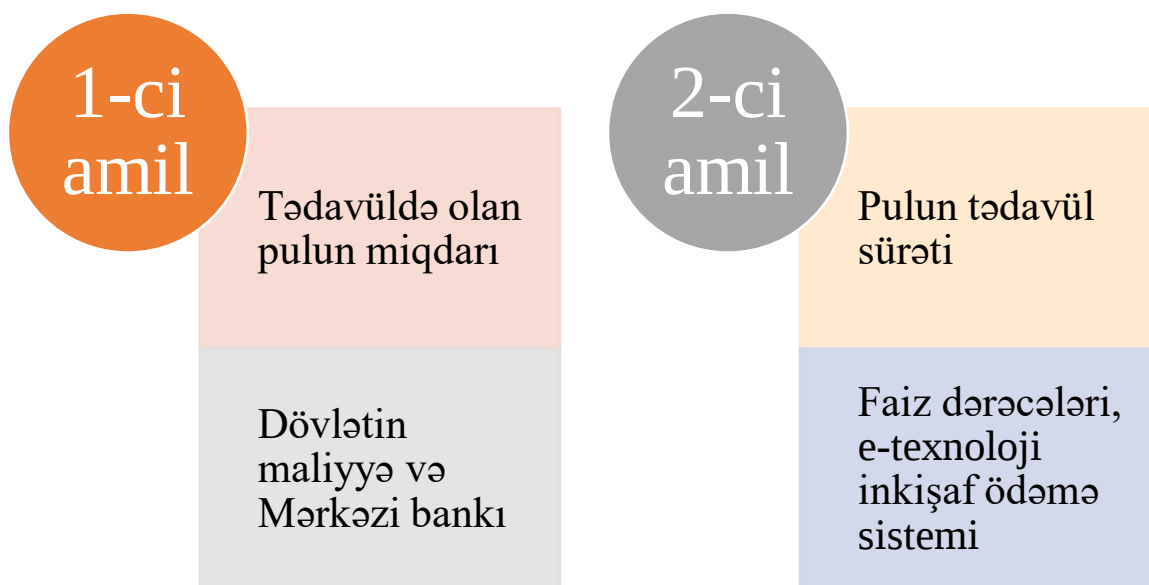
$$\text{Pulun alıcılıq qabiliyyəti} = \frac{\text{Nominal pul kütləsi}}{\text{Qiymətlərin səviyyəsi}}$$

Mənbə: R.Ə.Bəşirov, “Pul və banklar”³

Pul kütləsinə bir neçə amil təsir edir. Bu amilləri aşağıdakı sxemdən aydın görmək olur.

Sxem 1.2.

Pul kütləsinə təsir edən amillər

Mənbə: F.Ş.Kaşıyeva “Pul, kredit və banklar” məlumat sorğu kitabı əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.⁴

³R.Ə.Bəşirov, “Pul və banklar” Bakı-2012

⁴F.Ş.kaşıyeva, “Pul, kredit və banklar” məlumat sorğu kitabı, Bakı-2011

Sxemdən göründüyü kimi pul kütləsinə təsir edən əsas amillər tədavüldə olan pulun miqdarı ilə pulun tədavül sürətidir. Tədavüldə olan pulun miqdarına nəzarəti həyata keçirən orqan məhz dövlətin Maliyyə və Mərkəzi Bankıdır. Pulun tədavül sürəti isə müəyyən vaxt ərzində pul kütləsinin xidmət göstərdiyi sövdələşmələrin sayıdır. Bura isə faiz dərəcələri, e-texnoloji inkişaf və ödəmə sistemləri daxildir.

1.2. Pulun funksiyaları. Pul tədavülü

Pulun 5 əsas funksiyaları vardır. Həmin funksiyalara aiddir:

- Pulun dəyər ölçüsü funksiyası;
- Pulun tədavül vasitəsi funksiyası;
- Pulun tədiyyə vasitəsi funksiyası;
- Pulun yığım və əhalinin əmanətləri funksiyası;
- Dünya pulu funksiyası.

Pulun əsas funksiyalarından sayılan dəyər ölçüsü funksiyası əmtəələrin dəyərinin pul formasında ümumiləşdirilməsini özündə ehtiva edir. Bununla yanaşı əmtəələri bir-biri ilə müqayisə edən pul deyil. əmtəələrin müqayisəliliyini aparan həmin əmtəənin arxasında dayanan qızılın hasil olunmasına sərf olunan ictimai əməyin dəyəridir və yaxud da həmin əməyin miqdarıdır.

Daxili dəyəri olan bütün müasir pullar ayrı-ayrı əmtəələrin və yaxud da xidmətlərin dəyərini birbaşa deyil, tutuşdurularaq ölçür. Pulun dəyər ölçüsünə olan belə yanaşma müasir iqtisadi şəraitdə daha çox tətbiq edilir. Pulun dəyər ölçüsü funksiyasının əsas mahiyyəti onunla xarakterizə olunur ki, burada dəyəri pul nişanları deyil, əqli cəhətdən hesablanmış hesab pulu yerinə yetirir. Hesab pulu dedikdə isə, pul materialının özünün iştirak etmədiyi halda əmtəələrin dəyərini ölçməyə imkan verən pul forması başa düşülür. Əmtəələr mübadilə prosesinin həyata keçirildiyi anadək pulla ifadə olunur. Metal pul dövriyyəsi zamanı bu çatışmazlığı olan real (gümüş və qızıl) sikkələr və pullar onların vəzifələrini yerinə yetirir.

Malların dəyərinin bir təzahürü, artıq bildirdiyimiz kimi, malların qiyməti, digər bir deyimlə, qiymət malların dəyərinin bir ifadəsidir. Qiymət malların istehsalı və satılmasına zəruri əmək xərcləri ilə müəyyən edilir. Qiymətlərin dəyəri və onların hərəkətinin əsası dəyər qanunudur. Onun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əmtəə istehsalı xərclərini dövlət hesabına aşmamaq üçün istehsalçı həmişə ehtiyatlı olmalıdır.

Pulun tədavül vasitəsi funksiyası dedikdə, bütün növ əmtəələrin alqı-satqı əməliyyatlarını həyata keçirərkən pulun vasitəçi rolunu oynaması başa düşülür. Ayrı-ayrı malların və bütün əmtəə mallarının dəyərləri bazarda malların sayısız alış-verişi və satışı zamanı meydana gəlir. Buna görə də, qiymət-dəyəri kimi pul xüsusiyyəti, dövriyyəsi vasitəsi kimi çıxış edən real mübadilə prosesi ilə bağlıdır. Birbaşa əmtəə birjalarında (a) satışlar vaxt və məkanda üst-üstə düşürdü və onların arasında heç bir boşluq yox idi. Əmtəə dünyasından çıxdıqdan sonra, pul bazar üçün xüsusi funksional funksiyada əmtəə mübadiləsində vasitəçilik funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır. Əmtəə mübadiləsi vasitəsilə əmtəə dəyişdirilməsi prosesi-pul-əmtəə (P-P-Ə), yəni əmtəə dövriyyəsi baş verir ki, bu da sadə əmtəə istehsalı üçün xarakterikdir.

Malların satışı istehsalçıya digər malların alınmasına şərait yaradır. Əmtəə dövriyyəsi iki metamorfoz, yəni qiymət şəkillərində iki dəyişiklik daxildir: malların satışı (M-S) və onların alınması (M-A). Malların alqı-satqısı müraciət üçün pul mənbəyidir. Bu ona görədir ki, malın dəyəri funksiyası vasitəsilə ifadəsi onun satılması mənasını vermir.

Malların qiyməti yalnız alqı-satqı zamanı deyil, real əmtəə dəyişdirilməsi prosesində həyata keçirilir. O, mallar üzərində sərəncam verərək, həmişə onları dövriyyə sahəsindən çıxarır və istehlakçıya verir, birbaşa bir şəxsdən digərinə keçir və bununla da əmtəə təklifinin vahid prosesinə mübadilə əməliyyatları aparır. Pul bu funksiyada əmtəə daşınmasına (Ə-D) kimi xidmət edir və mal istehsalçıları üçün malların mallara (Ə-Ə) məxsus fərdi, müvəqqəti və məkan maneələrinin aradan qaldırılmasına şərait yaradır, çünki onların mübadiləsi bir-birini zaman və sövdələşmələr məkanını üzrə həyata keçirən, bir-birini üstələyən mal istehsalçılarının

tələblərinin qarşılıqlı razılaşdırılması tələb etmir (yəni istehsalçı öz malını bu gün sata bilər, digərini isə müəyyən müddətdən sonra başqa bazarda ala bilər). Ticarət mübadiləsinin inkişafı üçün əlverişli şərait formalaşdırır. Pul pərakəndə ticarət dövriyyəsinə və pullu xidmətlər sahəsinə xidmət etməklə malların alqı-satqısı prosesində vasitəçi kimi çıxış edir. Bu funksiyanın səciyyələri ondan ibarətdir ki, malın daxil olması və onun dəyərinin ödənilməsi bir zamanda yerinə yetirilir.

Lakin satışdan sonra mal dövriyyədən çıxırsa, pul bu sahədə qalır, əmtəə birjalarına fasiləsiz xidmət göstərir və əmtəə dövriyyəsinə kömək edir. Bu, mübadilənin ləğvinə deyil, onun ziddiyyətlərinin kəskinləşməsinə gətirib çıxarır, çünki malın alınması ilə malın alınması arasındakı fərq digər ölkələrdə oxşar qırıqlar yaradır ki, bu da mübadilənin obyektiv pozulmasına və iqtisadi böhranların baş verməsinə gətirib çıxarır⁵.

Pulun tədiyyə vasitəsi funksiyası dedikdə, pulun dəyər ölçüsü və hesab vahidi olması gələcək ödəmələrdə bir ölçü olaraq istifadəsinə səbəb olmasını nəzərdə tutan funksiya başa düşülür. Pulun tədiyyə vasitəsi olması, kreditə satış kimi iqtisadi mübadilələri artıran yeni bəzi mübadilə formalarının ortaya çıxmasına şərait yaratmışdır.

Bu pul toplanması və ya ictimai depozit funksiyası gəldikdə, pulun hamı tərəfindən ümumi mübadilə vasitəsi kimi insanlar öz qənaətlərini saxlamaq istəməirlər ki, bu da planlaşdırılan bir funksiya kimi anlaşılar. Çünki pulun yığılması kimi saxlanması hər zaman istənilən əmtəə və ya xidmət almaq imkanı verir. Bundan əlavə, pul hər hansı bir alıcılıq qabiliyyətinə malikdir və pul qorunması bir çox maldan daha sadədir. Amma pul toplama vasitəsi, pul dəyəri və ümumi mübadilə agentinin funksiyasıdır.

Pul dünya pulu funksiyasını o zaman yerinə yerir ki, pulun mahiyyəti ölkənin həddlərini aşaraq beynəlxalq müstəvidə dəyər qazanmış olur. Belə ki, dünya ölkələri arasında və ya onların səlahiyyətli nümayəndələri arasında, eləcə də beynəlxalq müəssisə idarə və təşkilat, habelə, xarici fiziki və hüquqi şəxslər arasında alqı-satqı əməliyyatları həyata keçirilərkən mübadilə vasitəsi kimi çıxış

⁵R.Ə.Bəşirov "Pul və banklar". Bakı-2012

edən pul dünya pulu funksiyasını yerinə yetirmiş olur. Hal-hazırda ölkələrarası əsas hesablaşmalar Amerikan dolları, avro, ingilis funt-sterlinqi, yapon yenası və İsveçrə frankı üzərindən aparılır.

Dünya ölkələri arasında xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində beynəlxalq ödəniş vasitələrinin müəyyən edilməsi zərurəti ortaya çıxmışdır. Bu zərurəti aradan qaldırılması üçün müxtəlif vasitələrdən istifadə olunmuşdur. Belə ki, ödəniş vasitəsi kimi ilk olaraq əmtəələr dövriyyəyə girmiş, barter üsullarından istifadə olunmuş, daha sonralar isə beynəlxalq ödənişi təmin etmək vasitəsilə puldan və ya pulun ekvivalenti olan vasitələrdən istifadə olunmuşdur. İlk vaxtlar metal pullar dövriyyəyə buraxılmış, daha sonra isə metal pulların daha tez xarab olması, paslanması və digər bu kimi səbəblərdən qızılın dövriyyəyə girməsi zərurəti yaranmışdır.

Belə ki, məlum olduğu kimi qızıl uzun müddət istifadə oluna bilir və pulun ekvivalenti kimi maddi dəyər ifadə edə bilir. Beləliklə ödəniş vasitələri yaranmağa başladı. Beynəlxalq ödəniş vasitələrinin yaranıb formalaşması nəticəsində artıq beynəlxalq ticarətdə və eləcə də alqı-satqı proseslərində qızıldan, daha sonralar isə qızılı əvəz etmək iqtidarında olan kağız pullardan istifadə olunmağa başladı. Kağız pul olaraq elə valyuta seçilməli idi ki, həmin valyuta yüksək dövrəliliyə malik olsun. Başqa sözlə desək, həmin valyuta digər ölkələrin milli valyutalarına asanlıqla çevrilə bilsin. Qəbul olundu ki, həmin dövr üçün yüksək dövrəliliyə malik valyutalar ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqidir. Uzun müddət dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrində ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dollarından və ingilis funt-sterlinqindən istifadə olundu. Lakin bir müddət sonra ingilis funt-sterlinqi də sıradan çıxdı və bundan sonra beynəlxalq ödənişləri təmin etmək üçün ABŞ dolları vahid hökmranlıq qazanmış oldu. Bütün bu proseslərin hər biri beynəlxalq valyuta sistemlərinin inkişaf və təkamül dövrlərinə təsadüf edir.

Müasir iqtisadi ədəbiyyatlarda pulun üç funksiyası olduğu qeyd olunur. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

- Pul mübadilə vasitəsidir
- Pul hesablama vahididir

- Pul əmanət vasitəsidir

Mübadilə vasitəsi, alıcıların əmtəə və xidmətləri əldə edərkən satıcılara verdikləri şeydir. Paltar mağazasında köynək alarkən mağaza sizə köynək verir və siz də mağazaya pul verirsiniz. Pulun alıcıdan satıcıya keçməsi sövdələşmənin baş tutmasına imkan verir. Siz mağazaya daxil olarkən sizdə daxili əminlik var idi ki, mağaza satdığı əmtəələrin müqabilində sizin pulunuzu qəbul edəcək, çünki pul ümumi olaraq qəbul edilmiş mübadilə vasitəsidir.⁶

Hesablama vahidi, insanların qiymətləri müəyyənləşdirmək və borcların qeydiyyatını aparmaq üçün istifadə etdikləri ölçüdür. Siz bazarlıq etməyə getdikdə köynəyin qiymətinin 20 dollar, hamburgerin qiymətinin isə 2 dollar olduğunu görə bilərsiniz. Köynəyin qiymətinin 10 hamburger, hamburgerin qiymətinin isə köynəyin qiymətinin 1/10-i olduğunu demək daha dəqiq olsa da. Qiymətlər heç vaxt belə ifadə olunmur. Buna bənzər olaraq, əgər siz bankdan borc götürsəniz. Sizin gələcək borc ödəmələrinizin həcmi əmtəə və xidmətlərin miqdarı ilə deyil, dollar ilə ölçüləcəkdir. Biz iqtisadi dəyəri ölçmək və qeydiyyata almaq üçün puldan hesablama vahidi kimi istifadə edirik.⁷

Əmanət vasitəsi elə bir vasitədir ki, insanlar ondan istifadə etməklə alıcılıq qabiliyyətini indiki zamandan gələcəyə köçürə bilərlər. Satıcı bu gün hər hansı əmtəə və ya xidmət müqabilində pul əldə edən zaman, həmin satıcı o pulu saxlaya bilər və başqa bir vaxt digər əmtəə və xidmətlərin alıcısına çevrilə bilər. əlbəttə, pul iqtisadiyyatda yeganə əmanət vasitəsi deyil, çünki istənilən şəxs digər aktivləri əldə etməklə alıcılıq qabiliyyətini indiki zamandan gələcəyə köçürə bilər. Vərdövlət termini əmanət vasitələrinin, pul və qeyri-monetar aktivlər daxil olmaqla, ümumi məcmusuna aid edilir.⁸

⁶N.Qriqori Menkyu, "İqtisadiyyatın əsasları"

⁷N.Qriqori Menkyu, "İqtisadiyyatın əsasları"

⁸C.R.McConnell, S.L.Brue, S.M.Flynn. "Economics", 19th edition

1.3. Pul sistemləri, pul sisteminin davamı kimi valyuta sistemi

Pul-kredit siyasəti dedikdə, pul təklifinin həcmində elə dəyişikliklər nəzərdə tutulur ki, bu dəyişikliklər istehsalın həcmi, məşğulluğu və qiymətlərin səviyyəsini sabit saxlayır. Pul-kredit siyasəti inflyasiyanın aşağı həddə olduğu dövrlərdə artan xərclərin qarşısının alınması məqsədilə istehsala əlavə pul kütləsinin cəlb olunması kimi xarakterizə olunur. Ona görə inflyasiyanın az olduğu dövrdə tətbiq olunur ki, inflyasiya zamanı tədaviyə tələb olunan daha artıq pul kütləsinin cəlb olunması inflyasiyanın daha da sürətlənməsinə şərait yaradacaqdır.

Pul-kredit siyasətinin əsas hədəfi iqtisadiyyatda işsizliyin aradan qaldırılmasını təmin etməklə tam məşğulluq yaratmağa nail olmaq və inflyasiyanı minimum həddə çatdırmaqdır.

Pul-kredit siyasətində dövlətin əsas məqsədi iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətindən asılı olaraq ya kreditin stimullaşdırılmasına, ya da kreditin verilməsinin məhdudlaşdırılmasına xidmət edəcək tədbirlər planının hazırlanmasını təmin etməkdir. İqtisadi böhran dövründə Mərkəzi Bank veriləcək kreditlərin həcmi artırılmalı və faiz dərəcələrini azaltmaqla bazar konyukturasının canlandırmağa çalışır. İqtisadi yüksəliş və canlanma dövrlərində isə bunun əksinə olaraq Mərkəzi bank qiymətlərin artması və iqtisadi disproporsiyaların yaranması səbəbindən kredit verilməsində məhdudiyyət yaratmaqla ciddi addımlar atır.

Pul-kredit siyasətinin aşağıdakı növləri var:

- Daraldıcı siyasət
- Genişləndirici siyasət
- Yumşaq pul siyasəti
- Neytral pul siyasəti
- Sərt pul siyasəti

Daraldıcı siyasət dedikdə, Mərkəzi Bankın pul təklifini azaltması və az artırması, həmçinin də faiz dərəcələrinin artırılması başa düşülür. Bu, adətən iqtisadiyyatda inflyasiyanın hökm sürdüyü dövrə aiddir. Tələbatdan artıq pulun tədaviyə buraxılması inflyasiyanın sürətlənməsi ilə nəticələnər.

Genişləndirici siyasət isə, iqtisadiyyatda makroiqtisadi sabillik dövrlərində Mərkəzi Bankın pul təklifini kəskin artırması və ya faiz dərəcələrini artırmasıdır.

Yumşaq pul siyasəti dedikdə, Mərkəzi Bankın faiz dərəcələrini azaltması və iqtisadi artıma təkan verməsi başa düşülür.

Neytral pul siyasətində isə adından göründüyü kimi Mərkəzi Bank neytral mövqe tutur. Faiz dərəcəsində heç bir dəyişiklik etmir (nə artırmır, nə də azaltmır). Nəticədə nə iqtisadi artım təşviq edilir, nə də inflyasiya nəzərə alınır.

Sərt pul siyasətində isə Mərkəzi Bank sərt addımlar ataraq faiz dərəcələrini kəskin şəkildə artırır. Bu, adətən inflyasiyanın yüksək olduğu dövrdə tətbiq edilir. Belə ki, faiz dərəcələrinin kəskin artırılması istehsalçıların kredit götürmələrini məhdudlaşdırır. Nəticədə tədaviyə artıq pul daxil olmur və inflyasiya azalmış olur.

Pul-kredit siyasətinin metodları iki qrupa bölünür:

- Ümumi
- Selektiv

Pul-kredit siyasətinin ümumi metodu dedikdə, borc kapitalları bazarına bütövlükdə təsir göstərən metod başa düşülür. Selektiv metod isə kreditin konkret formalarını və ayrı-ayrı sahələrini, iri firmaların və s. kreditləşməsini tənzimləyən metoddur.

Mərkəzi Bank pul-kredit siyasətinin ümumi metodunu sərəncamında olan alətlər vasitəsilə həyata keçirir. Bu alətlərə aiddir:

- Rəsmi ehtiyat tələblərinin tənzimlənməsi
- Açıq bazarda əməliyyatlar
- Faizin uçot dərəcəsi ilə manipulyasiya edilməsi (diskont siyasət)

Mərkəzi Bankın apardığı pul-kredit siyasəti ölkədəki iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq ucuz və bahalı pul siyasətinə bölünür. Ucuz pul siyasəti birmənalı olaraq, iqtisadi tənəzzül və yüksək işsizlik vəziyyəti üçün səciyyəvidir. Burada əsas məqsəd işsizliyi aradan qaldıraraq məşğulluğun təmin olunmasına şərait yaratmaq və kreditin əlçatan (daha ucuz və asan əldə etmə) olmasını təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün isə Mərkəzi bank aşağıdakı tədbirləri həyata keçirir:

- Faiz dərəcələrinin azalması kommersiya banklarını Mərkəzi Bankdan kredit götürməyə stimullaşdırmalı, bununla da öz ehtiyatlarını artırmalıdır;
- Mərkəzi Bank dövlət qiymətli kağızlarının şəffaf bazarda əldə olunması yolu ilə kommersiya banklarının resurslarını çoxaldır;
- Mərkəzi Bank məcburi resurs ehtiyaclarının səviyyəsini aşağı salır və bununla birlikdə pul kütləsinin multiplikatorunu çoxaldır.

Bahalı pul siyasəti dedikdə isə pul təklifini məhdudlaşdırmaqla məcmu xərclərin və inflyasiyanın tempinin azaldılması başa düşülür. Bu məqsədlə, Mərkəzi Bank aşağıdakı tədbirləri həyata keçirir:

- Faiz dərəcəsinin yüksəldilməsi; bu, kommersiya banklarını Mərkəzi Bankdan tutmağa cəhd göstərmir;
- Mərkəzi Bankın açıq bazarda dövlət qiymətli kağızlarının satılması;
- Ehtiyat ehtiyaclarının yüksəldilməsi;
- məhdudlaşdırıcı resursları məhdudlaşdırır və pul kütləsinin sürətliliyini azaldır.

Bahalı və ucuz pul siyasətini bir-birindən asanlıqla fərqləndirmək və daha sadə başa düşmək üçün cədvələ diqqət edək:

Cədvəl 1.1.

Bahalı pul siyasəti	Ucuz pul siyasəti
Problem: İnflyasiya	Problem: İşsizlik
FES obliqasiyaları satır, ehtiyat və uçot normasının çoxaldır.	FES obliqasiyaları alır, ehtiyat və uçot normasını aşağı salır.
Pul təklifi azalır.	Pul təklifi artır.
Faiz tarifi azalır.	Faiz tarifi artır.
İnvestisiya xərcləri azalır.	İnvestisiya xərcləri artır.
İnflyasiya azalır	Real XMM artır.

Mənbə: “Pul, kredit və banklar” haqqında iqtisadi dərsliklərdən götürülmüş məlumatlar əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.⁹

⁹F.Ş.Kaşıyeva “Pul, kredit və banklar” məlumat-sorğu kitabı, Bakı-2011

“Geniş” və “dar” mənada pul siyasətini bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Belə ki, “geniş” mənada pul siyasəti dedikdə, tədavüldəki pul kütləsinə təsir etməklə inflyasiya ilə mübarizəyə yönəldilmiş siyasət başa düşülür. “Dar” mənada pul siyasəti dedikdə isə qısamüddətli faiz dərəcəsinə təsir edən uçot siyasəti və digər alətlər vasitəsilə optimal valyuta kursunun əldə olunmasına yönəldilmiş siyasət başa düşülür.

FƏSİL II. DÜNYA VALYUTA SİSTEMİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Dünya valyuta sisteminin təkamülü prosesinin tətbiqi

Pulun beş əsas funksiyasından biri olan dünya pulu funksiyası dövlətlər arasında olan xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsində mühim rol oynamışdır. Məhz ölkələr arasında mövcud olan xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşması, inkişafı və təkmilləşməsi beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin mexanizmindən asılıdır. Beynəlxalq valyuta münasibətləri dedikdə, dünya dövlətləri arasında qarşılıqlı iqtisadi və ticari əlaqələrin inkişafına və genişlənməsinə xidmət edən dünya pulunun fəaliyyəti ilə bağlı iqtisadi münasibətlər başa düşülür. Dünya dövlətləri arasında müxtəlif istiqamətli iqtisadi və ticarət əlaqələri genişləndikcə beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin tərkibi də xeyli inkişaf edir.

Valyuta italyan mənşəli sözdür. “Valuta” italyan dilindən tərcümədə “qiymət”, “dəyər” mənasını verir. Valyuta hər bir ölkənin öz daxili qanunvericilik aktları əsasında yaradılmış pul nişanıdır. Həmin valyuta ABŞ-da dollar, İngiltərədə funt-sterlinq, Yaponiyada ien, Azərbaycanda isə manatdır. Hər bir ölkənin valyuta-maliyyə münasibətləri fərqlidir və həmin valyutanın bir hissəsi valyuta və ya maliyyə resurslarını təşkil edir və ölkənin beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrinin formalaşmasında mübadilə və ödəmə vasitəçisi rolunu oynayır.

Beynəlxalq valyuta mübadiləsində iştirak baxımından hər bir ölkənin milli valyutası fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Daxili və ya milli valyuta bazarında hər hansı bir dövlətin valyutasının başqa dövlətin valyutasına dəyişdirilməsi, eyni zamanda da alınıb satılması qaydalarına görə valyutaların üç növü xüsusilə fərqləndirilir. Onlar aşağıdakılardır: [31]

- ✓ Sərbəst çevrilmə qabiliyyəti olan tam çevrilən valyutalar;
- ✓ Qismən çevrilən valyutalar;
- ✓ Çevrilmə qabiliyyəti olmayan, yəni çevrilməyən valyutalar.

Dünya dövlətləri arasında nisq çoxunun valyutaları tam çevrilmə qabiliyyətinə malik olan valyutalardır. Bu tip valyutaları digər dövlətin valyutasına asanlıqla çevirmək mümkün olduğundan tam çevrilən valyutalar hesab olunurlar. Haqqında

danışdığımız bir dövlətin valyutasının tam sərbəst şəkildə başqa dövlətin valyutasına çevrilməsi prosesinə valyutanın konvertləşdirilməsi deyilir. Müasir iqtisadi şəraitdə Beynəlxalq Valyuta fonduna daxil olmuş 180 dövlətdən 60-nın valyutası sərbəst çevrilmə qabiliyyəti olan tam çevrilən valyutadır. Sərbəst çevrilmə qabiliyyəti olan tam çevrilə bilən valyutalara ABŞ dollarını, alman markasını, ingilis funt-sterlinqini, Avropa Birliyinə daxil dövlətlərin pul vahidi hesab olunan avronu misal göstərmək olar [29].

Qismən çevrilən valyutalar dedikdə, valyuta qanunlarına əsasən yalnız müəyyən sərhədlər daxilində alınıb satılması, digər valyutalara çevrilməsi mümkün olan valyutalar başa düşülür.

Dünyanın iqtisadi cəhətdən xeyli zəif inkişaf etmiş ölkələrinin əksəriyyətinin valyutaları isə yalnız daxili əməliyyatları yerinə yetirmək funksiyaları daşıyaraq çevrilmə qabiliyyəti olmayan valyutalar hesab olunurlar. Belə valyutalar yalnız ölkənin hüduqları daxilində ödəmə vasitəsi funksiyasını həyata keçirtmək imkanına malik olan valyutalar hesab olunurlar.

Dünya valyuta sistemi yoxdan var olmamış, uzun inkişaf və təkamül yolu keçərək indiki səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Dünya təsərrüfat sisteminin təkamülü nəticəsində beynəlxalq valyuta sisteminin yaranması və inkişafı zərurəti ortaya çıxmışdır.

Dünya valyuta sistemi hər birinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətləri və funksiyaları olan bir neçə mərhələdən ibarətdir. Dünya valyuta sisteminin təkamül prosesinin əsasında dayanan bu mərhələlərdən hər biri özündən əvvəl gələn mərhələnin bir neçə xüsusiyyətini özündə daşımışdır. Dünya valyuta sisteminin sözügedən mərhələləri aşağıdakı kimi sıralanmışdır: [31]

- ✓ 1867-ci ildən başlayaraq XX əsrin 20-ci illərinə qədərki dövrü əhatə edən Paris valyuta sistemi;
- ✓ 1922-1930-cu illəri əhatə edən Genuya valyuta sistemi;
- ✓ 1944-cü ildə əsası qoyulmuş və 1976-cı ilə qədər hökm sürmüş Bretton-Vudz valyuta sistemi;

- ✓ 1976-1978-ci illərdə formalaşmış və hazırki dövrə qədər öz mövcudluğunu saxlamış Yamayka valyuta sistemi.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təkamülündə mühim rol oynamış bu mərhələlər haqqında digər paraqraflarda daha əhatəli yazacağımızdan bu paraqrafda yalnız beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin mahiyyətinə, funksiyalarına və növlərinə daha çox diqqət veriləcəkdir.

İqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsi prosesinin nəticəsi olaraq mübadilə prosesi ilkin olaraq qızıl standartının köməkliyi ilə həyata keçirilirdi. XIX əsrdə sənaye inqilabının baş verməsi səbəbindən və eləcə də, beynəlxalq ticarətdə ödəniş vasitəsi kimi qızıl sikkələrdən istifadə olunması kortəbii şəkildə ilk beynəlxalq valyuta sisteminin yaranmasına səbəb oldu. Belə ki, Fransanın paytaxtı Paris şəhərində keçirilmiş iclas nəticəsində beynəlxalq valyuta sisteminin fəaliyyətinin əsas prinsipləri razılaşdırıldı və sözügedən valyuta sistemi Paris valyuta sistemi adını almış oldu.

Paris valyuta sistemində iqtisadi və ticarət əlaqələrində mübadilə və ödəniş vasitəsi olaraq qızıl sikkələrdən istifadə olunurdu. Bunun əsas səbəbi kimi həmin dövrdə milli və beynəlxalq valyuta sistemləri tamamilə eyni əhəmiyyət kəsb edirdilər və dünya pulu funksiyasını yalnız və yalnız qızıl yerinə yetirirdi. Ödəmələr isə qızılın çəkisi əsasında həyata keçirilirdi. Dünya pulu olaraq qızılın hüquqi aspektdən qiymətləndirilməsi və bu nöqteyi-nəzərdən möhkəmləndirilməsi 1867-ci ildə Parisdə keçirilmiş həmin iclasda qəbul olunmuşdur.

Qızıl standartı dedikdə, dövriyyədə qızıl sikkələrin olması və qızılın ümumi ekvivalent rolunu oynaması başa düşülür. Qızıl standartı sistemində ən əsas məsələ o idi ki, hər bir ölkənin pul vahidlərinin dəyəri rəsmi şəkildə müəyyən miqdar qızılın həcmi ilə müəyyən olunur. Pul isə adətən, qızıl sikkə və banknot formasında olur və əvvəlcədən müəyyən olunmuş məzənnə üzrə qızıla dəyişdirilir.

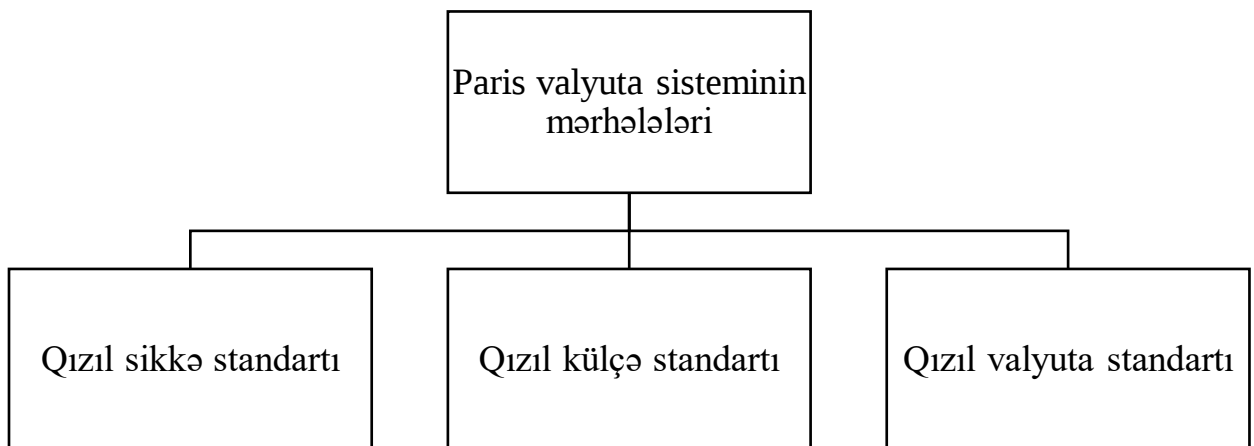
Bir əsrə yaxın müddət ərzində fəaliyyətdə olan Paris valyuta sistemi və ya qızıl standartı sistemi özü-özlüyündə də bir neçə mərhələdən keçmişdir. Tarixən qızıl standartının həmin sözügedən mərhələləri aşağıdakılardan təşkil olunmuşdur.

- ✓ Qızıl sikkə standartı;

- ✓ Qızıl külçə standartı;
- ✓ Qızıl valyuta standartı;

Qızıl standartının sözügedən əsas mərhələlərini aşağıdakı sxemlə belə təsvir etmək olar:

Sxem 2.1. Paris valyuta sisteminin mərhələləri

Mənbə: banker.az saytının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qızıl sikkə standartı dedikdə, dövlətin azad şəkildə qızıl sikkələri satması və bunu nəticəsində də qızılın dövriyyədə fəal çəkiyə malik olması başa düşülür.

Qızıl külçə standartında azad şəkildə qızıl sikkələr kəsilir, maliyyə və pul-kredit orqanlarının nəzarəti altında qızıl külçələrin satışı təmin olunur və ən əsası isə qızıl külçə standartında qızıl sikkələr dövriyyədə olmur.

Qızıl valyuta standartı dedikdə isə, mövcud olan qızıl standartı əsasında maliyyə və pul-kredit orqanlarının milli valyutanı xarici valyutaya dəyişməsi prosesi başa düşülür.

Qızıl standartının əsasında dayandığı Paris valyuta sistemi Birinci Dünya Müharibəsinə qədərki dövrü əhatə etdi. Paris valyuta sisteminin bir neçə əsas xarakterik xüsusiyyətləri mövcuddur. Sözügedən xüsusiyyətlər içərisində ən əsas yeri aşağıdakı xüsusiyyətlər təşkil etməkdədir: [34]

- ✓ əmtəələrin dəyərinin qızıl əsasında hesablanması;

- ✓ qızıl sikkələrin və ya pulların dövriyyədə olması və dövlət orqanları tərəfindən hər kəs üçün istənilən sayda yəni, qeyri-məhdud miqdarda kəsilməsi;
- ✓ nominal olaraq kredit pulların tam sərbəst şəkildə qızıl sikkələrlə dəyişdirilməsi;
- ✓ qızılın ixracına və eləcə də, idxalına məhdudiyyətlərin qoyulmaması;
- ✓ milli iqtisadiyyatın və milli təsərrüfatların əsas tərkib hissəsi olan daxili bazarlarda qızıl sikkələrlə yanaşı, məcburi məzənnə ilə dövlətə məxsus olan kağız pulların da dövriyyədə olması.

Bütün iqtisadi və valyuta sistemlərində olduğu kimi, qızıl tandartı əsasında mövcud olan Paris valyuta sisteminin də bir sıra üstün və mənfi xüsusiyyətləri mövcud idi.

Qızıl standartının ən əsas iki üstün cəhəti mövcuddur. Bunlara aşağıdakılar aiddir:

- ✓ Valyuta məzənnəsinin istər ölkə hədudları daxilində, istərsə də ölkə hədudlarından kənarda sabit saxlanılmasının təmin edilməsinin mümkünlüyü;
- ✓ Qızıl sikkələrin və ya külçələrin belə transmilli hərəkəti beynəlxalq ticarətin inkişafı və artımı üçün əhəmiyyətli təsirə malik idi.

Qızıl standartının əsas mənfi və ya neqativ xüsusiyyətləri isə aşağıdakılardır:

- ✓ Dünya iqtisadiyyatında dövriyyənin sırf qızıl üzərində qurulması qızıl hasilatı və istehsalından asılılığı yaratmış olurdu;
- ✓ Yeni qızıl mədənlərinin açılması, qızılın istehsalının və hasilatının artması transmilli inflyasiyanın yaranmasına səbəb olurdu.

Qızıl standartı xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrində, istehsalda, tədiyyə balansında, beynəlxalq hesablaşmalarda və pul tədavülündə müəyyən dərəcədə tənzimləyici rolunu oynayırdı. Lakin bir müddət sonra beynəlxalq hesablaşmalarda qızıl standartı prinsipinin tətbiqi ilə yanaşı ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqi yavaş-yavaş formalaşmağa başladı və bu da öz növbəsində qızıl-deviz standartının başlanğıcını zərurətə çevirmiş oldu. Birinci Dünya Müharibəsinin yekunlaşması

ölkələr arasında yenidən xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin bərqərar olmasına və genişlənməsinə səbəb oldu və bununla da dünya valyuta sistemi özünün təkamülünün ikinci mərhələsinə qədəm qoymuş oldu.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin ikinci mərhələsi 1922-ci ildən başlayıb 1944-cü ilə qədərki dövrü əhatə edən Genuya valyuta sistemi hesab olunur. Genuya valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi yalnız qızıl standartını deyil, eyni zamanda da beynəlxalq pulların yaranmasını da zərurətə çevirdi. Məhz bu səbəbdən də Genuya valyuta sistemi qızıl-deviz standartı kimi də adlanır. Birinci Dünya Müharibəsinin dünya ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinə təsiri kifayət qədər yüksək olmuşdur. Başqa sözlə desək, Birinci Dünya Müharibəsi qızıl standartına əsaslı zərbə vurmuş oldu və bunun nəticəsi olaraq 1922-ci ildə İtaliyanın Genuya şəhərində ABŞ, İtaliya və Böyük-Britaniyanın başçılığı ilə Beynəlxalq konfrans keçirildi və sözügedən bu konfrans mövcud müharibədən sonrakı dövrdə ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin və maliyyə məsələlərinin təhlilinə həsr olunmuşdu.

Qeyd olunan bu beynəlxalq konfransda qəbul olundu ki, kapitalist ölkələrinin qızıl resursları xarici-iqtisadi, ticarət və digər əməliyyatlarının nizama salınması üçün yetərincə deyil və beynəlxalq ödəmə vasitəsi kimi qızıl və funt-sterlinqlə yanaşı beynəlxalq hesablaşmalarda ABŞ dollarından da istifadə olunsun. Beynəlxalq xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrində beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qəbul olunmuş hər iki valyuta-ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqi, valyuta-deviz adını almış oldu.[14]

Genuya valyuta sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyətləri özündən əvvəlki paris sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərini əks etdirsə də, əsas yenilik kimi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızılla yanaşı, ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqi də istifadə olunmağa başladı.

1924-1928-ci illəri əhatə edən dövr ərzində pul islahatları həyata keçirildi və bunun əsasında “qızıl monometalizmi” iki əsas formada modifikasiya olunmuş oldu. Həmin formalar isə bunlardır: [15]

✓ Qızıl-külçə;

✓ Qızıl-deviz.

İqtisadiyyatı güclü olan və böyük qızıl ehtiyatlarına malik olan ölkələr qızıl külçə standartını qəbul etmiş oldu. 1925-ci ildə İngiltərə, 1928-ci ildə Fransa, 1930-cu ildə isə Yaponiya öz iqtisadi gücünə və qızıl ehtiyatlarına güvənərək qızıl- külçə standartını qəbul etmiş oldu.

Qızıl-külçə standartının ən əsas xarakterik cəhəti o idi ki, qızıl-külçə standartında əskinasların qızıl monetlərinə çevrilməsi dərhal baş tutmurdu və bu zaman əsas əhəmiyyətli məsələ, məhz qızılın hansı cəkiddə və hansı keyfiyyətdə olmasının müəyyən olunması idi. Buna əyani misal olaraq, İngiltərədə 12.4 kq qızılın müqabilində 1700 funt-sterliq qızıl əldə olunurdu. Bununla da qızıl artıq beynəlxalq ödəniş vasitələrində ehtiyat rolunu oynamağa başladı. [16]

Genuya valyuta sisteminin digər modifikasiya olunmuş forması olan qızıl-deviz standartı dedikdə isə, milli əskinaslar qızıla deyil, digər ölkələrin valyutasına, sonradan isə qızıl külçələrinə dəyişdirilirdi. Beləliklə də milli valyutanın dolayı yolla qızıla dəyişdirilməsinin iki əsas forması mövcuddur. Həmin formalara aşağıdakılar aid edilir: [22]

✓ Birbaşa üsul. Birbaşa üsul dedikdə, deviz rolunu icra edən valyutalar nəzərdə tutulur. Bu tip valyutalara ABŞ dollarını və ingilis funt-sterlinqini göstərmək olar.

✓ Dolayı üsul. Dolayı üsul isə sistemin yerdə qalan digər bütün növ valyutalarını özündə əks etdirirdi.

Qızıl-deviz standartı adını almış genuya valyuta sistemində daha çox sərbəst üzən valyuta məzənnəsi sistemindən istifadə olunurdu. Genuya valyuta sisteminin ən əhəmiyyətli prinsipi, məhz üzv ölkələrin mərkəzi bankları milli pul vahidlərinin məzənnələrini xarici təsirlərdən, tərəddüdlərdən qoruyaraq stabil saxlamalarını təmin etməli idilər. Bunun üçün isə Genuya valyuta sistemində daxil olan üzv ölkələr müxtəlif növ valyuta tənzimləmə metodlarından, xüsusən isə xüsusi əhəmiyyətli valyuta müdaxilələrindən istifadə edərək mövcud valyuta məzənnəsinin səviyyəsini qoruyub saxlamağa çalışırdılar.

1922-1944-cü illər ərzində mövcud olmuş və qızıl-deviz standartı adını almış Genuya valyuta sistemindən sonrakı mərhələ məhz Bretton-Vudz valyuta sisteminin yaranması ilə əlaqədardır. 1944-cü ildə ABŞ-ın Nyu-Hempşir əyalətinin kiçik bir hissəsi olan Bretton-Vudz mahalında yığılan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzv ölkələri “Beynəlxalq Pul razılaşması” əsasında beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrində istifadə olunacaq yeni bir valyuta sisteminin yaranıb formalaşmasını təmin etmişlər və yeni yaranan bu valyuta sistemi həmin sözügün konfransın keçirildiyi əyalətin adına uyğun olaraq Bretton-Vudz adlandırılmışdır. Bretton-Vudz konfransında Şərq blokuna daxil olan 44 ölkənin 730 nümayəndəsi iştirak etmiş və belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, hər bir ölkə üçün sabit məzənnə müəyyənləşdirilsin, hər bir ölkənin pulunun dəyəri dollar əsas götürülməklə müəyyən olunsun.

Bretton-Vudz valyuta sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur: [32]

- ✓ ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqi başda olmaqla, ehtiyat valyutaların istifadə edilməsi əsasında qızılı əvvəlki mərhələlərdə olduğu kimi yenə də dünya pulu funksiyasını icra etməsi;

- ✓ Ehtiyat valyutaların, o cümlədən ABŞ dollarının rəsmi məzənnə üzrə qızıla məcburən dəyişdirilməsi. Burada qarşıya qoyulmuş və müəyyən edilmiş məzənnə belə qəbul edilirdi ki, 35 ABŞ dollarına görə 1 Troya unsiyası qızılın dəyişdirilməsi məqsədəuyğundur. Bu isə 31.1 qram qızıl və yaxud da 1 ABŞ dollarına 0.88571 qram qızılın dəyişdirilə bilən olması deməkdir;

- ✓ Hər bir ölkənin mövcud milli pul vahidinin valyuta paritetinin əsasında qızıl və dollar dayanırdı;

- ✓ Beynəlxalq valyuta münasibətlərinə nəzarət və tənzimlənmə mexanizminin yaradılması və təmin edilməsi; Bu məqsədlə Bretton-Vudz konfransının nəticəsi olaraq Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı yaradılmış və nəzarət və tənzimlənmə mexanizmlərinin icrası bu sözügedən maliyyə təşkilatlarına həvalə olunmuşdur.

✓ Hər bir ölkənin mövcud tədiyyə balansında disbalans yaranarsa bunun qarşısının qızıl tənzimlənmə mexanizmi ilə alınmasının təmin olunması;

✓ Dünya ölkələrinin milli valyuta məzənnələrinin valyuta paritetindən $\pm 1\%$ fərqlənməsinə icazə verilirdi;

Bretton-Vudz sisteminin formalaşdığı İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə Böyük Britaniyanın qızıl ehtiyatları kifayət qədər olmadığından Böyük Britaniya özünün funt-sterlinqini qızıla çevirmək iqtidarına malik deyildi və bu səbəbdən də ingilis funt-sterlinqinin deviz-valyuta funksiyasından məhrum olması prosesi reallaşmışdır.

İngilis funt-sterlinqinin döviyyədən çıxması ABŞ dollarına beynəlxalq ödəmələrin həyata keçirilməsi sahəsində böyük üstünlüklər qazandırdı və bunun məntiqi nəticəsi olaraq ABŞ dolları beynəlxalq hesablaşmaları inhisarlaşdırdı. ABŞ istisna olmaqla hər bir ölkə tədiyyə balansında pozğunluq yarandığı təqdirdə mövcud kəsri aradan qaldırmaq üçün özünün qızıl-valyuta ehtiyatlarından istifadə etməli idi. Bunun üçün isə daxili istehlakı azaltmaq, əvəzində isə ixracı artırmaq əsas məqsədə çevrilmişdi. Belə bir iqtisadi şəraitdə isə yalnız ABŞ xarici kəsri təmin etmək üçün öz milli valyutasından istifadə etmək iqtidarında olduğundan, bu proses ABŞ iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərə bilməzdi.

Bütün bu qeyd etdiklərimizin məntiqi nəticəsi olaraq, beynəlxalq ödəmə vasitəsinin əsasında ABŞ dollarının dayandığı Bretton-Vudz valyuta sistemi dünya ölkələrinin hər birinin beynəlxalq xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələri sahəsindəki tələbinə cavab verməyə başladı. Məlum olduğu kimi, 1960-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq 1970-ci illərə kimi əhatə edən dövrdəki iqtisadi böhranların genişlənməsi səbəbindən Bretton-Vudz valyuta sisteminin əsas tənzimlənmə mexanizmi olan Beynəlxalq Valyuta Fondu məzənnələrin paritetdən fərqlənməyə icazə verən həddini $\pm 2.25\%$ -ə qədər artırdı. Lakin bir ildən sonra fiksə edilmiş məzənnələr sistemi bu tənzimlənmə vasitəsinə tab getirməyərək dağılmaq məcburiyyəti ilə üz-üzə qaldı.

1971-ci ildə baş vermiş bu gözlənilməz hadisə dünya ölkələri arasında beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinin qarşısını aldığından

dünya ölkələri bir araya gələrək yeni beynəlxalq valyuta sisteminin yaradılması zərurətini ortaya qoydular və bunun nəticəsində 1976-cı ildə Yamaykanın paytaxt şəhəri olan Kingstounda 20 ölkənin nümayəndəsinin iştirakı ilə beynəlxalq konfrans keçirildi. Həmin beynəlxalq konfransda qızıl-dollar standartının dağıdılmasını nəzərdə tutan yeni valyuta sisteminin-Yamayka valyuta sisteminin yaradılması zərurəti qəbul olundu. 1978-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olan ölkələr Yamayka sazişlərini ratifikasiya etdilər və bununla da beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün sonuncu-dördüncü mərhələsi başlamış oldu.

Kingstoun şəhərində baş tutmuş bu konfransda Yamayka sazişləri ilə bağlı əsas meyarlar müəyyən olundu. Sözügedən əsas meyarlarda Bretton-Vudz valyuta sistemine aid olan məsələlərə dair bir neçə dəyişikliklər qəbul edildi. Qeyd olunan həmin dəyişikliklərə aşağıdakıları aid etmək olar:[33]

- ✓ Qızıl-dollar standartının ləğv edilməsi;
- ✓ Qızılın demonetləşdirilməsi prosesinin, eləcə də qızılın qiymətinin və valyutaların qızıla bağlanması aradan qaldırılmasının təmin edilməsi;
- ✓ Dünya ölkələrinin Mərkəzi Banklarına, eləcə də bu tənzimlənmə funksiyalarını həyata keçirən digər bu kimi orqanlara qızılın sərbəst şəkildə alınıb-satılması icazəsinin verilməsinin təmin edilməsi;
- ✓ Xüsusi İqtibas Hüquqlarının dəyər etalonu kimi funksiya daşımasının təmin edilməsi; Xüsusi İqtibas Hüquqları dedikdə, elə beynəlxalq ödəmə və ehtiyat vasitələri başa düşülürdü ki, sözü gedən həmin ödəmə vasitələrində Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən buraxılan və ya Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin xüsusi hesablarında yazılma vasitəsilə nağdsız beynəlxalq hesablaşmaları həyata keçirmiş ola bilməsi başa düşülür. Xüsusi İqtibas Hüquqları müxtəlif funksiyaları icra edir. Həmin funksiyalara isə aşağıdakıları aid etmək olar: [17]

- ❖ Tədiyyə balanslarının tənzimlənməsi;
- ❖ Rəsmi valyuta rezervlərinin artırılması;
- ❖ Milli valyutaların dəyərinin ölçülməsi.

✓ ABŞ dollarının rəsmi olaraq digər ölkələrin milli valyuta məzənnələrinə bərabərləşdirilməsinin təmin edilməsi. Burada əsas məqsəd digər ölkə valyutalarının ABŞ dolları ilə bərabər eyni əhəmiyyətə malik olmalarını təmin etmək idi. Xüsusən də alman markasının, yapon ieninin, isveçrə frankının ABŞ dollarına bərabərləşdirilməsi əsas diqqət çəkən amillərdən idi.

✓ Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı səviyyələrində tam sərbəst üzən valyuta məzənnələrinin rejiminin qanuniləşdirilməsinin təmin olunması; Bu isə valyuta məzənnələrinin sırf valyuta bazarlarında mövcud olan tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirilməsi məqsədini daşıyırdı [26].

✓ Dünya ölkələri tərəfindən valyuta məzənnəsi rejiminin tam sərbəst şəkildə müəyyən olunmasına icazə verilməsinin təmin olunması;

✓ Dünya dövlətləri arasında valyuta tənzimlənməsi sahəsinin genişləndirilməsinin təmin olunması;

✓ Beynəlxalq miqyasda valyuta məzənnələrinin sərhədlərindəki tərəddüdlüyün tənzimlənməsinə müdaxilə olunmasının qarşısının alınmasının təmin edilməsi;

✓ Qapalı valyuta blokları daxilində iştirakçılar arasında xüsusi münasibətin olması şəraitində qapalı valyuta bloklarının yaradılması əsasında beynəlxalq valyuta sisteminin tamhüquqlu iştirakçıları kimi qanuniləşdirilməsinin təmin olunması [19].

Beynəlxalq valyuta sisteminin sonuncu mərhələsi olan Yamayka sazişləri və ya Yamayka valyuta sistemi indiki müasir iqtisadi şəraitdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamış və beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrində beynəlxalq ödəniş vasitəsinin məhz Yamayka valyuta sistemində nəzərdə tutulmuş vasitələrlə həyata keçirilməsi kifayət qədər aktual və qlobal proses olmaqla istifadə olunmaqdadır.

Beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülündə əhəmiyyət daşıyan dörd mərhələnin araşdırılması nəticəsində belə bir ortaq fikrə gəlmək olar ki, beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün hər bir mərhələsi özündən əvvəlki mərhələlərin bir neçə xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyır. Eyni zamanda da hər sonrakı mərhələ özündən əvvəl mövcud olmuş mərhələdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına

xidmət edir. Məsələn, Paris valyuta sistemi sırf beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıldan istifadəni əsas götürürdüsə, daha sonra yaranmış Genuya valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi yalnız qızılı deyil, qızılıla yanaşı ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqini də əsas götürürdü. Genuya valyuta sistemini əvəzləyən Bretton-Vudz valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi həm qızıl standartını saxlamağı, həm də ABŞ dollarını əsas götürmüşdür. Çünki digər beynəlxalq ödəniş vasitəsi olan ingilis funt-sterlinqi həmin dövrdə mövcud tələblərlə ayaqlaşa bilməmişdir. Bunun da əsas səbəbi kimi məhz Böyük Britaniyanın qızıl ehtiyatlarının kifayət qədər olmaması əsas göstərilirdi. Və nəhayətində son mərhələ olan Yamayka valyuta sistemi isə ABŞ dollarının digər ölkələrin valyuta məzənnələri ilə bərabərliyinə əsaslandı və ən əsası digər üç mərhələnin hər birində olan qızıl standartını ləğv etmiş oldu.

2.2. Beynəlxalq valyuta münasibətlərinin funksional problemləri

XX əsrin sonlarında Avropa, Asiya, eləcə də Latın Amerikasının bir çox ölkələrini əhatələyən genişmiqyaslı maliyyə böhranlarının yaranması beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi mexanizminin formalaşdırılması zərurətini ortaya çıxartdı. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamalarına əsasən XX əsrin sonunda baş vermiş bu böhran öz əhatə dairəsinə və iqtisadiyyata təsiri baxımından indiki dövrdəki olan böhranlar içərisində xüsusilə fərqlənir və qısa müddət ərzində beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələsinin həll olunmasının zərurətə çevirir. Mövcud vəziyyətdə isə maliyyə-bank sisteminin subyektləri eyni halın gələcəkdə yenidən baş verməsinin qarşısının alınması məqsədilə maliyyə və valyuta sisteminin quruluşunda bəzi dəyişikliklərin zəruri olduğunu birmənalı olaraq qəbul edirlər. qeyd etdiyimiz maliyyə və valyuta sisteminin quruluşundakı dəyişilməli olan bəzi məsələlərə ölkələrin, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin, hökumətin, bazarların və digər subyektlərin maliyyə və ya iqtisadi fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə həyata keçirdikləri tədbirlər daxil edilir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyyələrinə əsasən, mövcud vəziyyətdən çıxış yolu kimi yalnız stabil və möhkəm beynəlxalq maliyyə sistemini yaratmaq tələb olunur. Stabil və möhkəm beynəlxalq maliyyə sisteminin yaradılması dünya ölkələrini maliyyə böhranlarına qarşı daha immunitetli edəcək və son nəticədə dünya ölkələrinin hər birində həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə müşahidə olunan iqtisadi artım baş verəcək, və yaradılmış vahid sistemin bütün üstünlükdən istifadə etmək imkanları daha da sadələşəcək.

1995-ci ildən başlayaraq “böyük yeddilik” (G-7) ölkələrinin sammitlərində maliyyə böhranlarının mümkün nəticələri və aradan qaldırılması mexanizmləri təhlil olunur. “Böyük yeddilik” ölkələrinin ilk sammiti 1976-cı ildə Puerto Rikonun Dorada sahillərində keçirilmiş konfransla baş tutmuşdur. “Böyük yeddilik” ölkələrinə isə Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Birləşmiş Krallıq, ABŞ və Kanada daxildir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu vaxta qədər, “Böyük altılıq” ölkələri mövcud idi. “Böyük altılıq”a Kanada çıxmaq şərtlə digər dövlətlər daxil idi. “Böyük altılıq” 1975-ci ildə fəaliyyətə başladı və yalnız bir sammiti baş tutdu. Həmin sammit isə Fransanın Rambullet şəhərində keçirilmişdir. Növbəti ildən isə artıq kanadanın da bu birliyə daxil olması səbəbindən “Böyük altılıq” anlayışı “Böyük yeddilik”lə əvəz olundu. 1975-ci ildən keçirilən və hər il təkrarlanan “böyük”lərin bu sammitində beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi məsələləri əhatəli təhlil olunur.

Lakin 1995-ci ildən etibarən bu sammitin keçirilmə məqsədində dəyişiklik oldu və sözügedən bu sammit artıq sırf maliyyə böhranları və onların sosial-iqtisadi nəticələrinə, eləcə də maliyyə böhranlarından çıxış yollarına həsr olunur. Eyni zamanda da Belçika, İsveçrə və Hollandiyanın da daxil olması ilə “Böyük onluq” yarandı. “Böyük yeddilik” sırf beynəlxalq maliyyə sistemlərinin mövcud vəziyyətinin təhlilini həyata keçirirdisə, “Böyük onluq” ölkələri maliyyə böhranları, onların yaranma səbəbləri və sosial-iqtisadi təsir səviyyəsi və təsir dairəsinin müzakirəsini aparır [35].

“Böyük onluq” ölkələrinin məruzələlərində əsasən böhran səviyyəsində olan ölkələr və özəl sektorun borc problemləri, eləcə də bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqədar

əməliyyatların təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətlə vurğulanırdı. Çıxış yolu kimi isə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin təmin olunması üçün istiqrazların, qiymətli kağızların alqı-satqı əməliyyatlarının strukturlarında dəyişikliyin edilməsinin zəruriliyi göstərilirdi. Eyni zamanda da başqa bir çıxış yolu kimi borclu təsərrüfat subyektlərinin borcdan xilas olunması və ya maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi Beynəlxalq Valyuta Fondunun aşağı fazili kreditlərindən və maliyyə ehtiyatlarından istifadə olunması təklif olunurdu.

1997-ci ildə Kanadanın Vankuver ştatında Asiya-Sakit okean ölkələrinin liderlərinin görüşü keçirildi. Sözügüdən görüşün keçirilməsinin ən əsas məqsədi maliyyə-valyuta bazarlarında baş verən böhranlarının səbəblərini müəyyənləşdirmək və bu böhranlardan mümkün olduğu qədər kənəer qalmaq idi. Məhz bu məqsədlə tədqiqat obyektini bir qədər də böyüdərək 1998-ci ildə maliyyə sistemində sistem rolunu oynayan G-22 (Böyük iyirmi iki) qrupu təşkil edildi. Sözügedən bu qrupa daxil olan ölkələrin səlahiyyətli nümayəndələri 3 işgüzar qrup formalaşdırdılar və bu qruplarda aşağıdakı məsələlərin həlli nəzərdə tutulurdu:[22]

- Məsuliyyətin artırılması və “şəffaflıq”;
- Milli maliyyə-valyuta sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;
- Mövcud böhrandan çıxış yolu kimi özəl və dövlət sektoru arasında yaranmış ağırlığın düzgün bölüşdürülməsinin təmin edilmə mexanizminin yaradılması.

Yeni yaradılmış bu 3 işçi qruplarının 1999-cu ildə keçirilən iclaslarında “Böyük yeddilik” ölkələrinin səlahiyyətli nümayəndələri də çıxış etdilər və birgə bəyanat hazırladılar. Sözügedən müzakirələrdə inkişaf etmiş ölkələrin və eləcə də beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri də aktiv şəkildə iştirak edirdilər və bunun məntiqi nəticəsi olaraq elə həmin ildə də, yəni 1999-cu ildə maliyyə sistemində islahatların aparılması mövzusu Davosda keçirilən iqtisadi forumda müzakirəyə çıxarıldı. Daha sonra isə bu mövzunun aktuallığı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sosial və iqtisadi məsələlər üzrə İcraçı komitəsinin “yeni beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminə doğru” adlı məruzəsində öz əksini tapdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz yeni maliyyə-valyuta sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində aşağıdakı məsələlərin həlli böyük əhəmiyyətə malik idi:[18]

✓ Maliyyə, iqtisadi və valyuta informasiyalarının ictimaiyyətə açıqlanmasının təmin edə bilən beynəlxalq standartların inkişafının təmin edilməsi. (Social Data Dissemination Standard);

✓ Bank sisteminə nəzarəti icra edə bilən yeni sistemlərin yaradılmasının təmin olunması. (the Basic Core Principles for Banking Supervision);

✓ NAB çərçivəsində Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə ehtiyatlarının artırılmasının təmin edilməsi. (NAB- the New Arrangement to Borrow); NAB əsasən borca və ya borclu təsərrüfat subyektlərinə maliyyə köməkliyi edilməsinin yeni yanaşmasını özündə əks etdirən mexanizm idi.

✓ Yeni kreditləşmə mexanizmlərinin yaradılmasının təmin olunması. Qeyd olunan yeni kredit mexanizmləri Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrə investorların etibarının itirilməsi kimi məhvəddici və gözlənilməz hallar olarsa, maliyyə dəstəyinin edilməsinin zəruriliyinə əsaslanan bir mexanizmdir.

Beynəlxalq maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi mexanizminin planında böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələ böhranların yaranmasına səbəb olan əngəllərin aradan qaldırılmasının yeni vasitələri idi. Bu vasitələrdən ən əhəmiyyətli məqsədli kredit kanallarının yaradılması idi. Məqsədli kredit kanalları elə bir formalaşmış mexanizmdir ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrə hətta beynəlxalq səviyyədə maliyyə böhranları baş verdiyi təqdirdə belə, maliyyə və iqtisadi sabilliyini qorumağa imkan verir. Məqsədli kredit kanalları dedikdə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin hər birinə beynəlxalq maliyyə bazarlarında neqativ istiqamətdə dəyişikliklərin olduğu hallarda ödəniş balansındakı effektivliyin təmin edilməsi məqsədilə qisamüddətli maliyyə ehtiyatlarının təqdim edilməsi mexanizmi başa düşülür.

Məqsədli kredit kanallarından istifadə etmək üçün aşağıda qeyd olunan şərtlərin icra edilməsi zəruridir:

✓ Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəetmə Şurasının qərarı əsasında məqsədli kreditin verilməsinin nəzərdə tutulduğu ölkə stabil maliyyə-iqtisadi

göstəricilərinə malik olsun və eyni zamanda da Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə ehtiyatlarına tələbatı olmasın;

✓ Məqsədli kreditin ayrılmasının nəzərdə tutuldu beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkə “Məlumatların ötürülməsinin xüsusi normaları” çərçivəsində lazımi zəruri məlumatları təqdim edir və həmin ölkənin ən son iqtisadi göstəriciləri Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən son informasiya icmalında müsbət qiymətləndirilərsə məqsədli kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edilir;

✓ Xarici ehtiyatların və xarici borcun nizamlanması üzrə ölkənin maliyyə-valyuta sistemində tərəqqinin açıq-aşkar şəkildə müşahidə olunması;

✓ Məqsədli kreditin ayrılmasının nəzərdə tutulduğu namizəd ölkə Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurasına təsdiq olunmaq məqsədilə inandırıcı maliyyə və iqtisadi göstəricilər proqramını təqdim etməlidirlər. bununla yanaşı Beynəlxalq Valyuta Fondunun lazım bildiyi zəruri hallarda qeyd olunan maliyyə və iqtisadi göstəricilər proqramında zəruri dəyişikliklərin edilməsinə hazır olmalıdırlar.

Məqsədli kreditlərin verilməsi prosesi Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkənin maliyyə ehtiyatlarına tələbatının olması ilə bağlı Fonda müraciət etməsi ilə başlayır. Sözügedən həmin müraciətdə maliyyə ehtiyatlarına tələbatın yarandığı ölkənin son dövrlər ərzində maliyyə və iqtisadi göstəricilər proqramını uğurla həyata keçirdiyi, lakin dünya maliyyə bazarlarının strukturunda baş vermiş dəyişikliklər səbəbindən əlavə maliyyə resurslarına tələbatın yarandığı təsdiq olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurası sözügedən ölkənin (maliyyə ehtiyatlarına tələbatın yarandığı ölkənin) son dövrlər ərzində maliyyə və iqtisadi vəziyyətinin təhlili əsasında məqsədli kreditin verilib-verilməyəcəyi barədə qərar qəbul edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məqsədli kreditlərin maksimal həddi ölkənin beynəlxalq Valyuta Fondundakı kvotasının 300-500%-i məbləğində ola bilər.[26]

Son dövrlərdə beynəlxalq müstəvidə öz əhəmiyyətinin artması ilə seçilən dünya maliyyə sisteminin ən əsas həlqəsi şəffaflıqdır. Beynəlxalq maliyyə

sisteminin şəffaflığı dedikdə, Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olan ölkələrin maliyyə, bank və iqtisadi sistemi haqqındakı məlumatların açıqlanması səviyyəsi başa düşülür. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin yeni strukturunda maliyyə və kredit siyasətində şəffaflığın təmin olunması məsələsi iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda da 22 ölkənin təşəbbüsü əsasında maliyyə sisteminin şəffaflığının təmin edilməsi ilə bağlı Məcəllə qəbul edilmişdir. Qeyd olunan həmin Məcəlləyə əsasən “şəffaflıq” anlayışına belə bir tərif verilmişdir:

✚ “Şəffaflıq”-siyasətin məqsədini, onun institutsional, hüquqi və iqtisadi çərçivələri, agentliklərin hesabat vermə şərtləri. Siyasət sferasında qərarlar və onların əsaslandırılması, maliyyə və pul-kredit siyasəti ilə bağlı məlumatların ictimaiyyətə vaxtında, hamının istifadə edə biləcəyi, başa düşə biləcəyi və aydın şəkildə çatdırılmasını nəzərdə tutur.

“Şəffaflığın” əsas həlqələri aşağıdakılardır:[22]

✚ “Məlumatların ötürülməsinin xüsusi normaları”. Haqqında danışacağımız bu normalar Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin üzərinə beynəlxalq ehtiyatlar, statistik göstəricilər, makroiqtisadi göstəricilər, xarici borc öhdəlikləri də daxil olmaqla maliyyə sistemi və milli iqtisadiyyat haqqında etibarlı və ətraflı məlumat təqdim etmək məsuliyyətini qoyur.

✚ Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən hazırlanmış və Fondun üzv ölkələrinin maliyyə və iqtisadi sisteminin vəziyyəti haqqında “açıq informasiya icmalları”. Qeyd etdiyimiz bu icmalların hər biri iki hissədən ibarətdir. Bu hissələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- Konkret hər hansı bir ölkənin maliyyə və iqtisadi sistemi haqqında ümumi məlumat;

- Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurası tərəfindən haqqında danışdığımız ölkələrin hökumətləri tərəfindən həyata keçirilən maliyyə və iqtisadi siyasətin qiymətləndirilməsi.

İcmalda vurğulanır ki, 1998-ci ildə baş vermiş böhran hər şeydən öncə hökumətin mövcud olan vergi-büdcə problemlərinin, eləcə də federal gəlirlərin azalmasının qarşısını ala bilməməsi, struktur islahatları və veergi yığımı sahəsində

ciddi irəliləyişlərə nail olunmaması ilə əlaqədardır. İcmalda Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurası maliyyə böhranından çıxış yolu kimi federal proqramın əsasən iqtisadi problemlərin həllini istiqamətləndirilməsini əhəmiyyətli qiymətləndirir. Bununla yanaşı, icmalda o da qeyd olunur ki, proqrama daxil olan bir çıx mühim element daha əvvəllər də təklif olunmasına baxmayaraq öz həllini tapmaqda çətinlik çəkir.

Mərkəzi Bank milli valyutanın möhkəmləndirilməsi, pul dövriyyəsinin tənzimlənməsi, maliyyə bazarlarının təşəkkül tapması və bank sisteminin inkişaf etdirilməsi sferalarında müxtəlif təyinatlı tədbirlər planı həyata keçirtmək vasitəsilə iqtisadi subyektlər tərəfindən əmanətlərin formalaşdırılması və həmin sözügüdən əmanətlərin məhsuldar qüvvələrə çevrilməsinin təminatçısı rolunu oynayır. Milli və xarici valyutalar arasında yaranmış qeyri-sabitliyin bərpa edilməsi məqsədilə Mərkəzi bank valyuta siyasətini həyata keçirir. Valyuta siyasəti özü-özlüyündə elə pul siyasətinin əsas tərkib elementidir. Respublikamızda valyuta siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas xüsusiyyətləri aşağıdadır:

- ✓ Azərbaycan Respublikasında inflyasiyanın optimal səviyyəsini təyin etmək məqsədilə valyuta kursundan istifadə olunma səvoyyəsi;

- ✓ Kommersiya fəaliyyətində valyuta risklərinin və valyuta bazarlarında aparılan digər valyuta-maliyyə əməliyyatlarının tənzimlənməsinin təmin olunması.

Respublikamızda həyata keçirilən valyuta siyasətinin məntiqi nəticəsi olaraq inflyasiyanın mövcud səviyyəsi aşağı həcmdə saxlanılmış, manatın məzənnəsi sabit saxlanılmış və milli valyutamız olan manatın digər xarici valyutalara dönərliliyi bu və ya digər səviyyədə təmin olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin 1-ci bəndinə əsasən Azərbaycan Respublikasının pul vahidi manatdır. Konstitusiyamızın həmin maddəsinin ikinci bəndinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında pul nişanlarının tədavüldən çıxarılması və eləcə də tədavülə buraxılması funksiyası yalnız Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına mənsubdur. Həmçinin də, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Azərbaycan dövlətinin müstəsna mülkiyyətindədir. Azərbaycan Respublikasının

Konstitusiyasının 19-cü maddəsi bütövlükdə Azərbaycan Respublikasında manatdan başqa digər pul vahidlərinin, digər valyutaların ödəniş vasitəsi kimi istifadəsinə məhdudiyyət qoyur.[1]

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 28 noyabr 2016-cı il tarixli 45/1 nömrəli Azərbaycan Respublikasının rezident və qeyri-rezidentlərinin xarici valyuta əməliyyatlarının aparılması Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə Qərarına əsasən, rezident və ya qeyri-rezident şəxslərin Azərbaycan Respublikasında yerli və xarici valyuta əsasında bank hesabları açmalarına, eləcə də bank hesabı olmadan qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada əməliyyatlar aparmalarına icazə verilmişdir.[3]

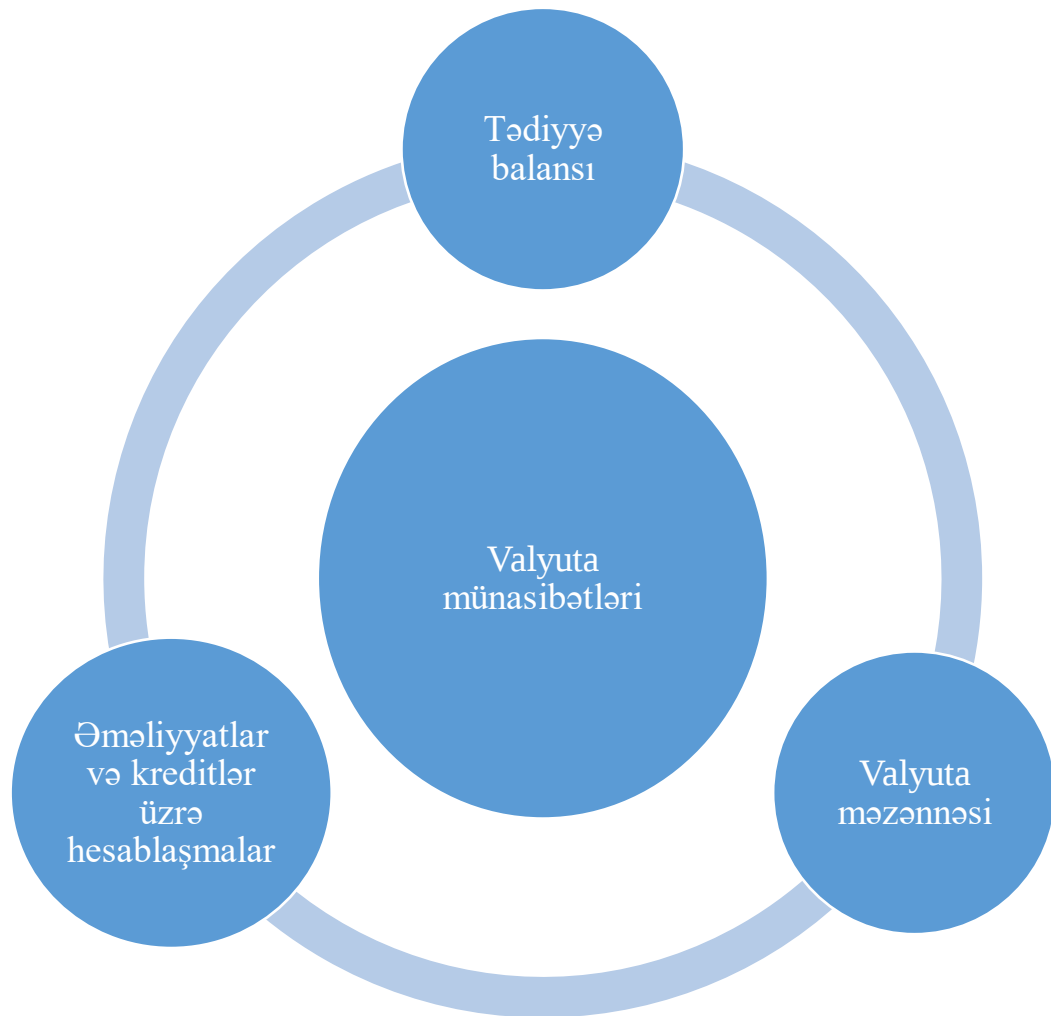
Azərbaycan Respublikasında valyuta sistemi aşağıdakı həlqələrdən təşkil olunmuşdur:

- ✓ Tədiyyə balansı;
- ✓ Valyuta məzənnəsi;
- ✓ Əməliyyatlar və kreditlər üzrə hesablaşmalar.

Valyuta münasibətləri müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafında mühim rol oynayır. Belə ki, hər bir ölkənin iqtisadi inkişafı xarici iqtisadi əlaqələrdən asılı olaraq inkişaf edir. Beynəlxalq ticarət və iqtisadi əməkdaşlıqlarda ödəniş vasitəsi kimi valyuta növlərindən istifadə olunduğundan iqtisadiyyatın inkişafı da bilavasitə valyuta münasibətləri ilə əlaqədar olur. Odur ki, digər inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycan Respublikası da xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkafını sürətləndirmək məqsədilə valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi, eləcə də milli valyuta olan manatın məzənnəsinin saxlanılması, digər valyutalara dönerlilik səviyyəsinin təmin edilməsi kimi aktual məsələləri Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının nəzarəti altında təmin edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz valyuta münasibətlərinin əsas həlqələri aşağıdakı sxemdə daha əhatəli verilmişdir:[8. Səh 349]

Sxem 2.2. Valyuta münasibətləri

Mənbə: M.Hüseynov. “Maliyyə, pul tədavülü və kredit”. 2011 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Valyuta sistemindən danışarkən qarşılaşacağımız əsas anlayışlardan biri də devalvasiyadır. Devalvasiya dedikdə, milli pul vahidinin və ya milli valyutanın qızıla, gümüşə, eləcə də digər valyutaya nəzərən qiymətinin aşağı enməsidir.[28]

Mərkəzi bankların hər birində devalvasiya siyasətinə revalvasiyanın əksi olaraq və milli valyutanın idarə olunmasının əsas aləti kimi baxırlar. Devalvasiya siyasətinin iqtisadiyyata mənfi və müsbət təsirləri vardır. Əsas mənfi cəhətlər aşağıdakılardan ibarətdir:[28]

✓ Devalvasiyanın baş verməsi nəticəsində əhalini ödəniş qabiliyyəti aşağı düşür. Bu məsələyə makroiqtisadi cəhətdən yanaşsaq, devalvasiyanın əhalinin

ödənış qabiliyyətinə təsir etmədiyini qəbul etməliyik. Lakin, məsələnin içində insan amili olduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, devalvasiya ilk olaraq əhalinin ödəniş qabiliyyətində öz əksini tapır. Belə ki, milli valyutanın dəyərdən düşməsi nəticəsində xaricdən gələn malların qiyməti bahalaşır və bu da son nəticədə əhaliyə öz təsirini edir.

- ✓ Milli valyutanın dəyərinin aşağı düşməsi əhalidə qorxu hissi yaradır və əhali daxili banklardan milli valyutanı geri götürməyə başlayır və bu da öz növbəsində milli valyutanın daha da qiymətdən düşməsi ilə nəticələnir.

- ✓ Devalvasiya nəticəsində yalnız idxal mallarının deyil, eyni zamanda da yerli istehsal məhsullarının da qiyməti qalxır. Bunun da səbəbi kimi yerli istehsal müəssisələrinin digər xərclərinin artması göstərilir. Son nəticədə isə ölkədə inflyasiya səviyyəsi tədricən artmağa başlayır.

- ✓ Devalvasiya dalğası kiçik və orta sahibkarlığa ciddi ziyan vurur. Çünki əhalinin pul kütləsinin dəyərdən düşməsi bilavasitə onlara təsir edir.

- ✓ Devalvasiyanın ən böyük təsiri bank sektorunda olur. Çünki Azərbaycanca fəaliyyət göstərən bankların böyük kütləsi krediti dollarla verir və bunun nəticəsində kreditin ödənilməsində problem yaranır və gecikmələr müşahidə olunur.

Devalvasiyanın iqtisadiyyata müsbət təsirləri də vardır. Sözügedən təsirlərə aşağıdakıları aid etmək olar:[28]

- ✓ Devalvasiya daxili istehsal üçün stimül rolunu oynayır. Belə ki, idxal məhsullarının qiyməti dolların səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir, yəni qalxır. Bunun nəticəsində də daxili istehsalçılar yerli istehsala üstünlük verirlər.

- ✓ Devalvasiya nəticəsində ixracın artırılması mümkün olarsa daha çox səmərə vermiş olur.

- ✓ Devalvasiya ölkənin əsas makroiqtisadi göstəricilərinə müsbət təsir edərək ölkənin qızıl ehtiyatlarının artmasına səbəb olan əsas amillərdən biridir.

Azərbaycan Respublikasının valyuta sistemində də devalvasiya prosesi baş vermişdir və kifayət qədər əks nəticələri olmuşdur. İlk devalvasiya 21 dekabr 2015-ci ildə baş vermişdir ki, həmin vaxta qədər dolların məzənnəsi

1USD=0.78AZN səviyyəsində qərarlaşmışdır. Lakin sözügedən ilk devalvasiya dolların manatın məzənəsinə nəzərən qiymətini artıraraq 1USD=1.05 AZN səviyyəsində çatmışdır.

Devalvasiya səviyyə 33.8% olmuşdur. Lakin ikinci devalvasiya dalğası daha yüksək faizlə ölçüldü. Beləki 21 dekabr 2015-ci ildə bir il ərzində ikinci devalvasiya baş tutmuş oldu, təxminən 50% həddində olan bu devalvasiyada manat dollara nəzərən dəyərini bir qədər də itirərək 1USD=1.55AZN səviyyəsində çatdı. Devalvasiyanın belə sürətli olması və əhəlinin gözləmədiyi anda baş verməsi əhəlidə qorxu və çəşqınlıq yaratdı. Və başqa bir məsələ isə milli valyuta sisteminin tam üzən məzənnəyə keçməsi dolların bazarda kursunun daha da artmasına səbəb oldu. Belə ki, tam üzən valyuta sistemində valyutanın qiyməti bazarda mövcud tələb-təklif əsasında müəyyənleşir.

Üçüncü devalvasiya dalğasında qorxan əhəli sərəncamında olan bütün yerli valyutanı dollara dəyişmək istədiyindən, dollara olan tələbat bir anda yüksəldi, manatın səviyyəsi isə demək olar ki, bir qədər də zəifləmiş oldu. Azərbaycanda baş vermiş devalvasiya siyasəti nəticəsində ən çox zərər əhəli kütləsinə və bank sektoruna dəymiş oldu. Belə ki, əhəli dollarla götürmüş olduğu kreditləri vaxtı-vaxtında ödəməkdə çətinlik çəkdi və kreditlərdə gecikmə müşahidə olundu. Həmin gecikmə bankların fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərdi. Bəzi banklar kreditin asanlıqla qaytarılması məqsədilə bəzi strateji qərarlar qəbul etmiş oldular. Bəzi banklar faiz dərəcələrini azaltmağı, bəziləri kredit müddətini uzatmağı, digər bir qismi isə dolların məzənnəsinin birinci devalvasiya səviyyəsində saxlayaraq ödənişləri təmin etməyə çalışdılar.

Daxili bazarın müdafiəsinin təmin olunmasında, ölkənin maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanılmasında və eləcə də pul siyasətinin düzgün istiqamətdə aparılmasında valyutanın tənzimlənməsi prosesinin böyük əhəmiyyəti vardır. Valyuta tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan respublikasında bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. İlk olaraq bu sahədə bazis rolunu oynayan qanunvericilik sistemi təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, 21 oktyabr 1994-cü il tarixli

910 nömrəli “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Respublikada valyuta sisteminə nəzarət və tənzimlənmə mexanizmi yaradılmışdır.

Haqqında danışdığımız Qanun Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsi və valyutaya nəzarət orqanlarının səlahiyyətlərinin, hüquq və vəzifələrinin, eləcə də funksiyalarının, fiziki və hüquqi şəxslərin valyuta ehtiyatlarına sahib olmaq, bu ehtiyatlardan istifadə etmək, eləcə də bu ehtiyatlar barədə sərəncam vermək sahəsində hüquq və vəzifələrini, valyuta qanunvericiliyinə görə məsuliyyətin və valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi mexanizmini müəyyən edir və mexanizmə nəzarəti həyata keçirir.[2]

Azərbaycan Respublikasında milli valyutanın əldə olunmasına görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında, yəni rezident şəxslər üçün heç bir məhdudiyyət qoyulmasa da, qeyri-rezident, yəni əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün milli valyutanın əldə olunmasına məhdudiyyətlər tətbiq edilməkdədir. Belə ki, bu məhdudiyyətlərin həddini Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı müəyyən edir. Rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın və eləcə də milli valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızların respublikadan çıxarılması və ya göndərilməsi, həmçinin də gətirilməsinə nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti həyata keçirir.

Hüquqi şəxs statusunda olan rezidentlər üçün valyuta əməliyyatlarının aparılmasında, xarici hesablara pul köçürmələrində, pul göndərmələrində və ya ölkəyə pul gətirmələrində, ölkədən pul çıxartmalarında heç bir məhdudiyyət nəzərdə tutulmayıb. Belə hüquqi şəxslər üçün kapitalın hərəkətinin forması yalnız Mərkəzi bank tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalarla həyata keçirilir. Hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən maliyyə ehtiyatlarının ölkədən çıxarılması və ya ölkəyə gətirilməsi isə gömrük qaydaları əsasında həyata keçirilir.

Rezidentlər kimi qeyri-rezidentlərin də gömrük qaydalarını nəzərə almaq şərtlə maliyyə ehtiyatlarını ölkəyə gətirmək və ya ölkədən çıxartmaq hüququ vardır. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, maliyyə ehtiyatlarının

ölkədən çıxarılması və ya ölkəyə gətirilməsi qaydalarına nəzarəti Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və Dövlət Gömrük Komitəsi həyata keçirir.

Respublikamızda valyuta sistemini təşkil edən əsas subyektlərdən biri də valyuta bazarlarıdır. Məhz bu səbəbdən də Azərbaycan Respublikasının valyuta siyasətinin əsas prioritetlərindən biri də valyuta bazarlarının tənzimlənməsi mexanizmini formalaşdırmaqdan ibarətdir.

FƏSİL III. DÜNYA VALYUTA SİSTEMİNDƏ AVRONUN ROLU

3.1. Avropa valyuta sisteminin yaranması zəruriliyi

Beynəlxalq valyuta sisteminin yaranması, formalaşması, inkişafı eləcə də təkamülü mərhələləri haqqında öncəki fəsillərdə daha ətraflı danışdıq. Araşdırmalardan məlum oldu ki, beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün üçüncü mərhələsi olan Bretton-Vudz valyuta sisteminin yaranması dünya ölkəri arasındakı xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin, habelə ödəniş vasitəsi kimi qızılın saxlanması, bununla yanaşı ABŞ dollarının üstün mövqeyə malik olması kimi mühim məsələlər xüsusi tənzimlənmə vasitəsinin yaranması zərurətini ortaya çıxartdı. Belə yaranmış tənzimlənmə vasitələrindən biri də Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaranması idi.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsası 1944-cü ildə ABŞ-ın Hempşir şəhərinin Bretton-Vudz əyalətində dünya ölkələrinin xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin həyata keçirilməsində ödəniş vasitəsinin müəyyən olunmasına həsr olunmuş beynəlxalq konfransda qoyulmuşdur. Beynəlxalq maliyyə institutlarından sayılan Beynəlxalq Valyuta sisteminin yaradılmasının əsas məqsədləri aşağıdakılar olmuşdur:[25. Səh. 18]

- Dünya ölkələri arasında valyuta-maliyyə sahəsində əməkdaşlığı təmin etmək;
- Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin iqtisadi cəhətdən inkişafına kömək etmək məqsədilə tarazlı inkişafa və beynəlxalq ticarətin genişlənməsinə şərait yaratmaq;
- Beynəlxalq xarici iqtisadi əlaqələrin qarşısını ala biləcək potensial əngəlləri və Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin tədiyyə balansındakı qeyri-stabilliyi aradan qaldırmaq məqsədilə həmin ölkələrə daha aşağı faizli kreditlərin verilməsini təmin etmək;
- Beynəlxalq xarici-iqtisadi və ticarət münasibətlərinə əngəl yaradan valyutaların idxalındakı məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına yardım etmək.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun idarə edilməsi fondun üzvlüyündə olan hər bir ölkənin idarəedici və onun müavini qismində çıxış etməyinə əsaslanan İdarəedicilər Şurası tərəfindən həyata keçirilir. İdarəedicilər Şurası Beynəlxalq Valyuta Fondunun ali rəhbər orqanı hesab olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun idarəedici direktorlarının sayı 53-dür. Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin heç də hamısı eyni səs hüququna malik deyildirlər. Beynəlxalq Valyuta Fonduna daxil olan ölkələr içərisində daha yüksək səsə malik olan ölkələrin siyahısı aşağıdakı cədvəldə əhatəli şəkildə verilmişdir.[24]

Cədvəl 3.1. Beynəlxalq Valyuta Fonduna daxil olan ölkələr içərisində daha yüksək səsə malik olan ölkələrin siyahısı

Nö	BVF-da həlledici səs hüquqlu ölkələr	Faizlə göstəricilər
1	ABŞ	17.78%
2	Almaniya	5.58%
3	Yaponiya	5.53%
4	Fransa	4.98%
5	Böyük Britaniya	4.48%
6	Səudiyyə ərəbistanı	3.45%
7	İtaliya	3.09%
8	Rusiya	2.90%

Mənbə: Cooper N.Richard. “Necessary Reform? The IMF and International Financial Architecture”. 2009 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəldən də açıq-aydın göründüyü kimi Beynəlxalq Valyuta Fonduna daxil olan ölkələr içərisində ən çox səs sayına malik olan dövlət Əmerika Birləşmiş Ştatlarıdır. Bunun da əsas səbəbi kimi məhz ABŞ dollarının beynəlxalq ödəniş-hesablaşma vasitəsi kimi istifadə olunması ilə bağlıdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun fəaliyyəti iki əsas məqsədə xidmət edir. Həmin məqsədlər aşağıdakılardır:[24. Səh. 109]

➤ Üzv ölkələrin tədiyyə balansındakı qeyri-stabilliyinin aradan qaldırılmasını təmin etmək;

➤ Ölkələrin makroiqtisadi sabitliyinə yönəldilmiş tədbirlərin icra olunmasının təmin olunması

Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olan ölkələrin bu fondan götürdükləri kreditin həcmi kvotanın ümumi həcmnin 25%-dən yüksək ola bilməz. Daha yüksək həcmdə maliyyə resurslarının cəlb olunması üçün Beynəlxalq Valyuta Fondunun direktorunun xüsusi razılığı tələb olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun direktorunun vermiş olduğu qərar isə birmənalı olaraq həmin ölkənin ümumi-iqtisadi və maliyyə siyasətinin təhlili əsasında formalaşmış olur.

Ümumi götürsək, Beynəlxalq Valyuta Fondu krediti üzv ölkələrin müraciəti əsasında və həmin sözügedən ölkələrin iqtisadi vəziyyəti qiymətləndirildikdən sonra kreditin ayrılması ilə əlaqədar qərar qəbul olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin Fondun maliyyə ehtiyatlarından istifadə etməsi və ya kredit götürməsi üçün Fond tərəfində ölkələr qarşısında müəyyən şərtlər qoyulmuşdur. Bu şərtlərin əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılarla izah olunur:[22. Səh. 90]

➤ Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin hər biri hissə-hissə üzən valyuta sisteminin tətbiqinə, beynəlxalq xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrində valyuta məhdudiyyətliliyinə, eləcə də inhisar xarakterə malik kapital hərəkətinə yool verməməlidir.

➤ Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin hər biri mütəmadi olaraq ölkələrinin iqtisadi və maliyyə vəziyyəti barədə Fonda məlumat verməlidirlər.

➤ Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin hər birində məqsədli devalvasiya siyasətinin həyata keçirilməsinə zərurət yarandığı təqdirdə, dərhal devalvasiyanın dərəcəsi haqqında məlumatı Fonda bildirməlidir.

Yalnız yuxarıda qeyd olunan şərtlərə əməl edən üzv ölkələr Beynəlxalq Valyuta Fondunun çox cüzi faizli kredit imkanlarından istifadə edə bilər. Eyni zamanda da Beynəlxalq Valyuta Fondundan kredit götürmüş ölkələr götürdükləri

kreditin həcmindən asılı olaraq məsuliyyət daşıyırlar. Beynəlxalq Valyuta Fondundan götürülmüş kreditlərin qaytarılmaması və ya vaxtında qaytarılmaması müəyyən cəza tədbirlərinin tətbiqinə şərait yaratmış olur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun əsas cəza tədbirləri yaranmış öhdəliyin səviyyəsindən asılı olaraq, Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən həmin ölkələrə güzəştli kreditlərin verilməsinin dayandırılması və hətta həmin ölkənin Fondun üzvlüyündən çıxması ilə nəticələnə bilər.

1944-cü ildə ABŞ-ın Hempşir ştatının Bretton-Vudz əyalətində keçirilmiş və beynəlxalq xarici-iqtisadi əlaqələrin inkişafının əsasında dayanan ödəniş-hesablaşma vasitələrinin müəyyən edilməsinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfransda əsas qoyulmuş maliyyə institutlarından biri də Dünya Bankıdır. Ümumi götursək Bretton-Vudz konfransı iki əsas müqavilənin imzalanıb qüvvəyə minməsinə şərait yaratmışdır: [27. Səh. 28]

➤ Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaradılması haqqında müqavilənin təsdiq edilməsi;

➤ Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və yaxud da indiki adı ilə desək Dünya Bankının yaradılması haqqında müqavilənin təsdiq edilməsi.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaranma səbəbləri və işləmə mexanizmi yuxarıda qeyd olunmuşdur. Dünya Bankının yaradılmasının da əsasında ölkələrin maliyyə vəziyyətinin qorunub saxlanılması və iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş ölkələrə daha aşağı faizli kreditlərin verilməsi məsələsini aktuallaşdırmaq olmuşdur. Beynəlxalq Valyuta Fondundan Fərqli olaraq Dünya Bankı daha çox üzvün topladığı maliyyə institutu hesab olunur və BMT-nin əsas prinsiplərini əlində rəhbər tutaraq fəaliyyət göstərir.[26. Səh. 94]

1944-cü ilin 1 iyul tarixində Bretton-Vudz konfransının keçirilməsi nəticəsində yaranan Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı ilk olaraq 38 ölkənin üzvlüyü nəticəsində fəaliyyətə başladı. Lakin artıq 50-60-cı illəri əhatə edən bir dövrdə üzv dövlətlərin sayının kəskin şəkildə artması prosesi baş verdi və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı adını dəyişərək Dünya Bankı adlanmağa başladı. Dünya bankı heç də hər kəsin klassik mənada qəbul etdiyi bank

deyildir. O, BMT-nin ixtisaslaşmış maliyyə institutu hesab olunur. Bankın yaradılmasının əsas məqsədi İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə müharibənin ağır təsirinə məruz qalmış ölkələrin maliyyə və yenidənqurma məsələlərinin həllinə kömək etmək olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz kimi Dünya Bankı klassik mənada qəbul edilən banklardan bir çox əlamətləri ilə fərqlənir. Həmin əlamətlərə aşağıdakılar daxildir:[31. Səh. 99]

➤ Dünya Bankında heç kəs hesab açma bilməz və bank əməliyyatı həyata keçirə bilməz.

➤ Dünya Bankının müştəriləri fiziki və ya hüquqi şəxslər, təsərrüfat subyektləri ola bilməz. Müştəri qismində yalnız və yalnız ayrı-ayrı dövlətlər çıxış edə bilirlər.

Dünya Bankının fəaliyyətinin əsasında iqtisadi cəhətdən inkişaf etməmiş və ya inkişaf etməkdə olan ölkələrə maliyyə dəstəyi göstərməklə həmin ölkələrdə iqtisadi canlanmanın təmin olunması dayanır. Heç şübhəsiz ki, burada maliyyə yardımını dedikdə, aşağı faizli və qaytarılması zəruri olan maliyyə ehtiyatlarının istiqamətlənməsi prosesi başa düşülür.

Hal-hazırda Dünya bankı ən böyük və nüfuzlu maliyyə institutu olmaqla özündə 189 ölkənin üzvlüyünü birləşdirir. Azərbaycan Respublikası da Dünya Bankı ilə qarşılıqlı iqtisadi əməkdaşlığı fəal surətdə həyata keçirən ölkələrin sırasındadır.

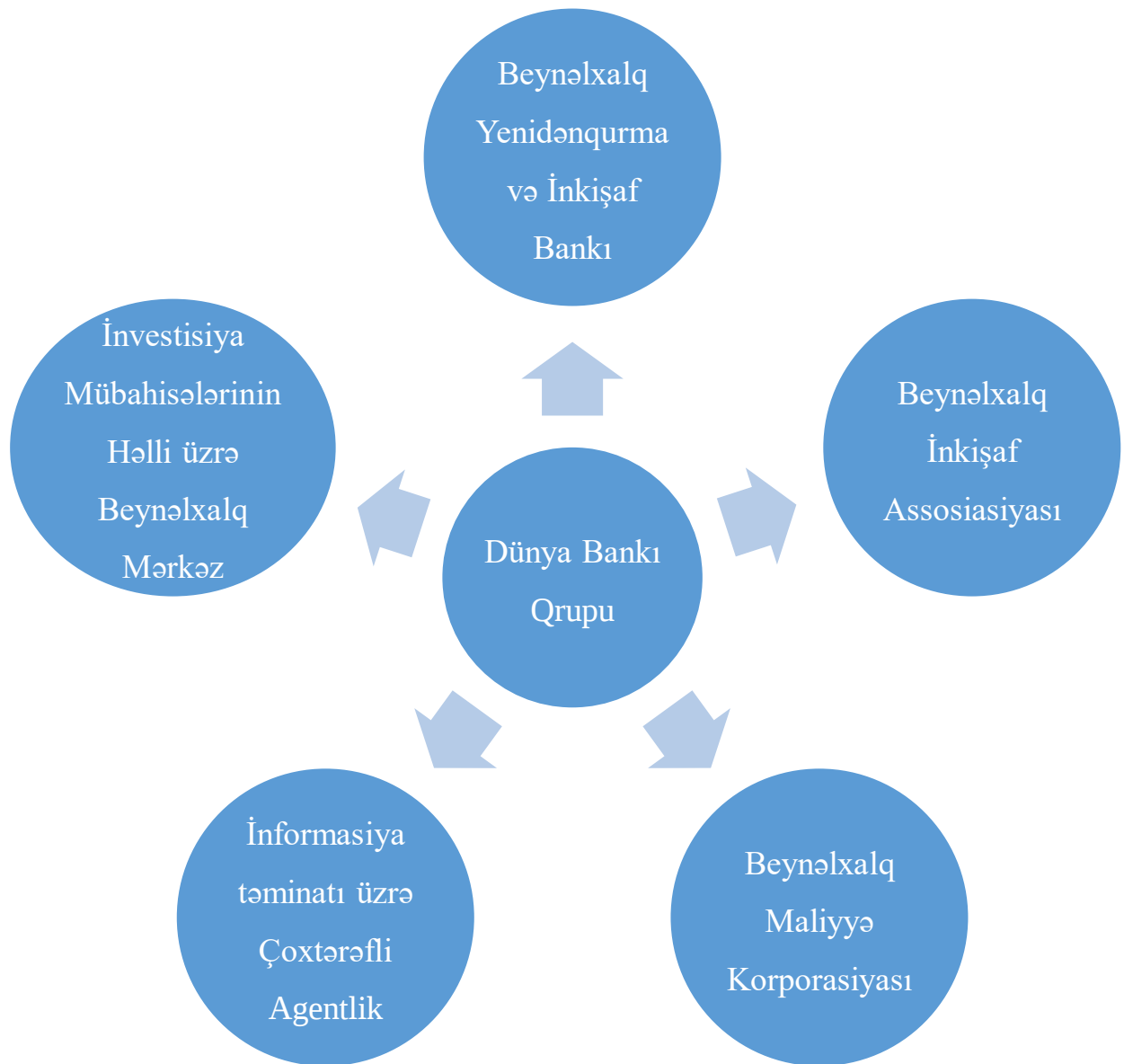
Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Dünya Bankı Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı kimi yaranmışdır daha sonra əhatə dairəsini genişləndirərək indiki adını almışdır. Bu mənada Dünya Bankı dedikdə, Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı və eləcə də “Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası”nı əhatə edən maliyyə institutu başa düşülür. Lakin Dünya Bankının fəaliyyəti çoxşaxəli olduğundan adı çəkilən bu iki maliyyə təşkilatının fəaliyyəti Dünya Bankının xarakterik xüsusiyyətlərini tam əks etdirə bilmir. Bu baxımdan da bu iki maliyyə institutu ilə yanaşı, Dünya Bankı Qrupuna daxil olan digər 3 qurum da var. Bu qurumlara aşağıdakıları aid etmək olar:[31. Səh. 167]

- Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası;
- İnvestisiya Təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentlik;
- İnvestisiya Mübahisələrinin Həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəz

Deməli onda yuxarıda qeyd etdiyimiz ilk iki maliyyə institutu ilə yanaşı, bu üç maliyyə institutunun vəhdətli fəaliyyəti Dünya Bankının fəaliyyətinin əsas məğzini təmin edir. Dünya Bankı ailəsini əmələ gətirən bu beş maliyyə institut vəhdətli fəaliyyət göstərməklə Dünya Bankının fəaliyyət mexanizminin mərkəzində dayanır. Başqa sözlə desək, Dünya Bankı bir maliyyə institutu deyildir. Tabeçiliyindəki beş maliyyə institutunun vəhdətli fəaliyyətinin nəticəsində Dünya Bankı öz mövcudluğunu qoruyur, dünya ölkələrinə məqsədli və aşağı faizli kreditlərin verilməsini təmin edir. Bununla da həmin ölkələrdə iqtisadi yüksəlişə və canlanmaya səbəb olmuş olmur. Dünya Bankının zəif inkişaf etmiş ölkələrə kredit verməsinin əsas səbəblərindən biri də həmin ölkələrdəki iqtisadi vəziyyəti canlandırmaqla yanaşı, iqtisadi sabitliyin qorunmasını təmin etməkdir. Çünki iqtisadiyyat zəncirvari bir prosesdir və heç şübhəsiz ki, hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatında baş vermiş neqativ nüanslar digər dövlətlərin iqtisadiyyatına da bu və ya digər səviyyədə öz təsirini etmiş olacaq.

Dünya Bankı Qrupunu və ya ailəsini əmələ gətirən maliyyə institutları aşağıdakı sxemdə tam əhatəli verilmişdir.[31. Səh. 210]

Sxem 3.1. Dünya Bankı Qrupunun maliyyə institutları

Mənbə: “Atlas of global Development: A Visual Guide to the World’s Greatest Challenges (World Bank Atlas). 2016 məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (MBRİP) və Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası (BMK), Dünya Bankı Qrupunun iki əsas maliyyə müəssisəsi diqqəti inkişaf etməkdə olan ölkələrə kreditlərin verilməsinə yönəldib. Adları qeyd olunan maliyyə institutları inkişaf etmək olan ölkələrə güzəştli krediti müxtəlif istiqamətlər üzrə ayırmaqla bu sahələrin inkişafına təkan verməyə cəhd göstərir. Sözügedən həmin istiqamətlərə isə aşağıdakıları aid etmək olar:[32]

➤ İnsani inkişaf. Bura təhsil və sağlamlıq kimi sahələrin inkişafına yönəldilmiş kreditlər aid edilir.

➤ Kəndlərin və kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafı. Bura kənd yerlərinə xidmətlərin göstərilməsi, eləcə də irriqasiya ilə əlaqədar şoran torpaqların azaldılması məqsədilə kreditlərin ayrılmasını aid etmək olar.

➤ Ətraf mühitin qorunması. Çirklənmənin azaldılması ilə əlaqədar kreditlərin verilməsi bu sahənin əsas prioritetlərindən hesab olunur.

➤ İnfrastruktur. Elektrik təchizatı, şəhərlərin artırılması və yolların çəkilməsi ilə əlaqədar yaranmış xərcləri qarşılamaq məqsədilə verilmiş kreditlər bu sahənin əsasında dayanır.

➤ İdarəetmə. Bura isə qanuni institutların yaradılması və inkişaf etdirilməsi, habelə anti-korrupsiya tədbirlərinin görülməsi nəticəsində yaranmış xərcləri qarşılamaq məqsədilə verilmiş kreditlər aid edilir.

Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankı daha çox kasıb ölkələrə kredit verməklə yanaşı, bəzən qrantlar da ayırmaq iqtidarına malikdir. Qrantlar, adətən zəif inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə yeni iqtisadi və ticarət sahələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi ilə əlaqədar olaraq verilir.

Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası və eləcə də İnvestisiya Təminatı üzrə Çoxtərəfli Agentlik isə daha çox özəl sektora kreditlərin verilməsini təmin edir və bu sahələrin investisiya təminatçısına çevrilmiş olur.

Dünya Bankının iqamətgahı ABŞ-ın paytaxtı Vaşinqtonda yerləşir və Bretton-Vudz konfransında imzalanmış müqaviləyə əsasən, Dünya Bankının Prezidenti ən böyük səhmdar ölkənin vətəndaşı olmalıdır və beş il müddətinə seçkilər vasitəsilə vəzifəyə təyin olunmalıdır.

Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə qarşılıqlı əlaqələri genişləndirərək məqsədli kreditlərin alınması imkanlarını genişləndirmək və alınmış məqsədli kreditlərin nisbətən zəif inkişaf etmiş və daha çox iqtisadi səmərə verə biləcək təsərrüfat subyektlərinə yönəltmək;

Ölkədə baş vermiş son devalvasiya proseslərinin məntiqi nəticəsi olaraq daxili istehsalı genişləndirmək və dünya bazarına hazır məhsulla çıxaraq valyuta ehtiyatlarının artırılmasını təmin etmək;

Milli valyuta-maliyyə bazarlarının yalnız kommersiya banklarından ibarət olmasının qarşısını almaq, fond birjalrı, investisiya birjalrı kimi maliyyə təsisatlarının yaranmasını təmin etmək;

Milli valyuta sisteminin institusional bazasının yaradılmasını təmin etmək;

Milli valyutamız olan manatın dönrlliliyinin artırılması istiqamətində zəruri və təxirəsalınmaz tədbirlərin keçirilməsini təmin etmək.

Yuxarıda qeyd olunan təkliflərin həyata keçirilməsi nəticəsində milli valyutanın dönrllilik qabiliyyəti daha da yüksələ. Digər valyutalara asanlıqla mübadilə edilə bilər. Devalvasiyanın baş verməsi nəticəsində milli valyutanın dəyərdən düşməsi əvəzində isə ABŞ dollarının dəyərinin artması ixracın artırılmasını zəruri edən amilə çevrildiyindən daxili istehsalatın artırılması məqsədmüvafiq tədbirlər sırasına daxildir.

Həmçinin də milli valyuta sisteminin institusional bazasının yaradılması istər ölkə daxilində, istərsə də beynəlxalq müstəvidə milli valyutanın və eləcə də milli maliyyə sisteminin daha da dayanıqlı olmasına təkan verəcəkdir. Sonuncu olaraq isə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq Fondun maliyyə ehtiyatlarını ölkəyə gətirilməsi daxili istehsalı, eləcə də zəif inkişaf etmiş digər sahələrə investisiya olunaraq bu sahələrin inkişafına təkan verəcəkdir.

3.2. Müasir dövrdə dünya valyuta sistemində avronun tətbiqi problemləri və onun həlli yolları

Əvvəlki paraqraflarda qeyd etdiyimiz kimi dünya valyuta sisteminin inkişafında dörd əsas mərhələ fərqləndirilir. Əvvəlki paraqrafda dünya valyuta sisteminin inkişafında qızıl standartının rolu araşdırılmışdırsa, bu paraqrafda məhz dünya valyuta sisteminin təkamül mərhələsinin özəyində dayanan digər iki mərhələ-Bretton Vudz və bu günə qədər gəlib çatmış Yamayka valyuta

sistemlərinin əsas xarakterik xüsusiyyətləri, işləmə mexanizmi və prinsipləri araşdırılacaqdır.

“1922-1944-cü illər ərzində” mövcud olmuş və qızıl-deviz standartı adını almış Genuya valyuta sistemindən sonrakı mərhələ məhz Bretton-Vudz valyuta sisteminin yaranması ilə əlaqədardır. 1944-cü ildə ABŞ-ın Nyu-Hempşir əyalətinin kiçik bir hissəsi olan Bretton-Vudz mahalında yığılan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzv ölkələri “Beynəlxalq Pul razılaşması” əsasında beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrində istifadə olunacaq yeni bir valyuta sisteminin yaranıb formalaşmasını təmin etmişlər və yeni yaranan bu valyuta sistemi həmin sözügün konfransın keçirildiyi əyalətin adına uyğun olaraq Bretton-Vudz adlandırılmışdır. Bretton-Vudz konfransında Şərq blokuna daxil olan 44 ölkənin 730 nümayəndəsi iştirak etmiş və belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, hər bir ölkə üçün sabit məzənnə müəyyənləşdirilsin, hər bir ölkənin pulunun dəyəri dollar əsas götürülməklə müəyyən olunsun [32].

Bretton-Vudz valyuta sisteminin əsas xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarət olmuşdur [32]:

ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqi başda olmaqla, ehtiyat valyutaların istifadə edilməsi əsasında qızılı əvvəlki mərhələlərdə olduğu kimi yenə də dünya pulu funksiyasını icra etməsi;

Ehtiyat valyutaların, o cümlədən ABŞ dollarının rəsmi məzənnə üzrə qızıla məcburən dəyişdirilməsi. Burada qarşıya qoyulmuş və müəyyən edilmiş məzənnə belə qəbul edilirdi ki, 35 ABŞ dollarına görə 1 Troya unsiyası qızılın dəyişdirilməsi məqsədəuyğundur. Bu isə 31.1 qram qızıl və yaxud da 1 ABŞ dollarına 0.88571 qram qızılın dəyişdirilə bilən olması deməkdir;

Hər bir ölkənin mövcud milli pul vahidinin valyuta paritetinin əsasında qızıl və dollar dayanırdı;

Beynəlxalq valyuta münasibətlərinə nəzarət və tənzimlənmə mexanizminin yaradılması və təmin edilməsi; Bu məqsədlə Bretton-Vudz konfransının nəticəsi olaraq Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı yaradılmış və nəzarət və

tənzimlənmə mexanizmlərinin icrası bu sözügedən maliyyə təşkilatlarına həvalə olunmuşdur.

Hər bir ölkənin mövcud tədiyyə balansında disbalans yaranarsa bunun qarşısının qızıl tənzimlənmə mexanizmi ilə alınmasının təmin olunması;

Dünya ölkələrinin milli valyuta məzənnələrinin valyuta paritetindən $\pm 1\%$ fərqlənməsinə icazə verilirdi.

Bretton-Vudz sisteminin formalaşdığı İkinci Dünya Mühəribəsindən sonrakı dövrdə Böyük Britaniyanın qızıl ehtiyatları kifayət qədər olmadığından Böyük Britaniya özünün funt-sterlinqini qızıla çevirmək iqtidarına malik deyildi və bu səbəbdən də ingilis funt-sterlinqinin deviz-valyuta funksiyasından məhrum olması prosesi reallaşmışdır.

İngilis funt-sterlinqinin dövrüyyədən çıxması ABŞ dollarına beynəlxalq ödəmələrin həyata keçirilməsi sahəsində böyük üstünlüklər qazandırdı və bunun məntiqi nəticəsi olaraq ABŞ dolları beynəlxalq hesablaşmaları inhisarlaşdırdı. ABŞ istisna olmaqla hər bir ölkə tədiyyə balansında pozğunluq yarandığı təqdirdə mövcud kəsri aradan qaldırmaq üçün özünün qızıl-valyuta ehtiyatlarından istifadə etməli idi. Bunun üçün isə daxili istehlakı azaltmaq, əvəzində isə ixracı artırmaq əsas məqsədə çevrilmişdi. Belə bir iqtisadi şəraitdə isə yalnız ABŞ xarici kəsri təmin etmək üçün öz milli valyutasından istifadə etmək iqtidarında olduğundan, bu proses ABŞ iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərə bilməzdi.

Bütün bu qeyd etdiklərimizin məntiqi nəticəsi olaraq, beynəlxalq ödəmə vasitəsinin əsasında ABŞ dollarının dayandığı Bretton-Vudz valyuta sistemi dünya ölkələrinin hər birinin beynəlxalq xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələri sahəsindəki tələbinə cavab verməyə başladı. Məlum olduğu kimi, 1960-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq 1970-ci illərə kimi əhatə edən dövrdəki iqtisadi böhranların genişlənməsi səbəbindən Bretton-Vudz valyuta sisteminin əsas tənzimlənmə mexanizmi olan Beynəlxalq Valyuta Fondu məzənnələrin paritetdən fərqlənməyə icazə verən həddini $\pm 2.25\%$ -ə qədər artırdı. Lakin bir ildən sonra fiksə edilmiş məzənnələr sistemi bu tənzimlənmə vasitəsinə tab gətirməyərək dağılmaq məcburiyyəti ilə üz-üzə qaldı.

1971-ci ildə baş vermiş bu gözlənilməz hadisə dünya ölkələri arasında beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrinin genişlənməsinin qarşısını aldığından dünya ölkələri bir araya gələrək yeni beynəlxalq valyuta sisteminin yaradılması zərurətini ortaya qoydular və bunun nəticəsində 1976-cı ildə Yamaykanın paytaxt şəhəri olan Kingstounda 20 ölkənin nümayəndəsinin iştirakı ilə beynəlxalq konfrans keçirildi. Həmin beynəlxalq konfransda qızıl-dollar standartının dağıdılmasını nəzərdə tutan yeni valyuta sisteminin-Yamayka valyuta sisteminin yaradılması zərurəti qəbul olundu. 1978-ci ildə Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olan ölkələr Yamayka sazişlərini ratifikasiya etdilər və bununla da beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün sonuncu-dördüncü mərhələsi başlamış oldu [26].

Kingstoun şəhərində baş tutmuş bu konfransda Yamayka sazişləri ilə bağlı əsas meyarlar müəyyən olundu. Sözügedən əsas meyarlarda Bretton-Vudz valyuta sistemine aid olan məsələlərə dair bir neçə dəyişikliklər qəbul edildi. Qeyd olunan həmin dəyişikliklərə aşağıdakıları aid etmək olar:

Qızıl-dollar standartının ləğv edilməsi;

Qızılın demonetləşdirilməsi prosesinin, eləcə də qızılın qiymətinin və valyutaların qızıla bağlanması aradan qaldırılmasının təmin edilməsi;

Dünya ölkələrinin Mərkəzi Banklarına, eləcə də bu tənzimlənmə funksiyalarını həyata keçirən digər bu kimi orqanlara qızılın sərbəst şəkildə alınıb-satılması icazəsinin verilməsinin təmin edilməsi;

Xüsusi İqtibas Hüquqlarının dəyər etalonu kimi funksiya daşımalarının təmin edilməsi; Xüsusi İqtibas Hüquqları dedikdə, elə beynəlxalq ödəmə və ehtiyat vasitələri başa düşülürdü ki, sözü gedən həmin ödəmə vasitələrində Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən buraxılan və ya Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin xüsusi hesablarında yazılma vasitəsilə nağdsız beynəlxalq hesablaşmaları həyata keçirmiş ola bilməsi başa düşülür. Xüsusi İqtibas Hüquqları müxtəlif funksiyaları icra edir. Həmin funksiyalara isə aşağıdakıları aid etmək olar [23 səh.167]:

Tədiyyə balanslarının tənzimlənməsi;

Rəsmi valyuta rezervlərinin artırılması;

Milli valyutaların dəyərinin ölçülməsi.

ABŞ dollarının rəsmi olaraq digər ölkələrin milli valyuta məzənnələrinə bərabərləşdirilməsinin təmin edilməsi. Burada əsas məqsəd digər ölkə valyutalarının ABŞ dolları ilə bərabər eyni əhəmiyyətə malik olmalarını təmin etmək idi. Xüsusən də alman markasının, yapon ieninin, İsveçrə frankının ABŞ dollarına bərabərləşdirilməsi əsas diqqət çəkən amillərdən idi.

Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı səviyyələrində tam sərbəst üzən valyuta məzənnələrinin rejiminin qanuniləşdirilməsinin təmin olunması; Bu isə valyuta məzənnələrinin sırf valyuta bazarlarında mövcud olan tələb və təklif əsasında müəyyənləşdirilməsi məqsədini daşıyırdı.[26]

Dünya ölkələri tərəfindən valyuta məzənnəsi rejiminin tam sərbəst şəkildə müəyyən olunmasına icazə verilməsinin təmin olunması;

Dünya dövlətləri arasında valyuta tənzimlənməsi sahəsinin genişləndirilməsinin təmin olunması;

Beynəlxalq miqyasda valyuta məzənnələrinin sərhədlərindəki tərəddüdlüyün tənzimlənməsinə müdaxilə olunmasının qarşısının alınmasının təmin edilməsi;

Qapalı valyuta blokları daxilində iştirakçılar arasında xüsusi münasibətin olması şəraitində qapalı valyuta bloklarının yaradılması əsasında beynəlxalq valyuta sisteminin tamhüquqlu iştirakçıları kimi qanuniləşdirilməsinin təmin olunması.

Beynəlxalq valyuta sisteminin sonuncu mərhələsi olan Yamayka sazişləri və ya Yamayka valyuta sistemi indiki müasir iqtisadi şəraitdə də öz aktuallığını qoruyub saxlamış və beynəlxalq iqtisadi və ticarət əlaqələrində beynəlxalq ödəniş vasitəsinin məhz Yamayka valyuta sistemində nəzərdə tutulmuş vasitələrlə həyata keçirilməsi kifayət qədər aktual və global proses olmaqla istifadə olunmaqdadır.

İstər əvvəlki paraqraflarda, istərsə də hal-hazırkı paraqrafda beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülündə əhəmiyyət daşıyan dörd mərhələnin araşdırılması nəticəsində belə bir ortaq fikrə gəlmək olar ki, beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün hər bir mərhələsi özündən əvvəlki mərhələlərin bir neçə xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyır. Eyni zamanda da hər sonrakı mərhələ özündən əvvəl

mövcud olmuş mərhələdəki çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına xidmət edir. Məsələn, Paris valyuta sistemi sırf beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıldan istifadəni əsas götürürdüsə, daha sonra yaranmış Genuya valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi yalnız qızılı deyil, qızılla yanaşı ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqini də əsas götürürdü.

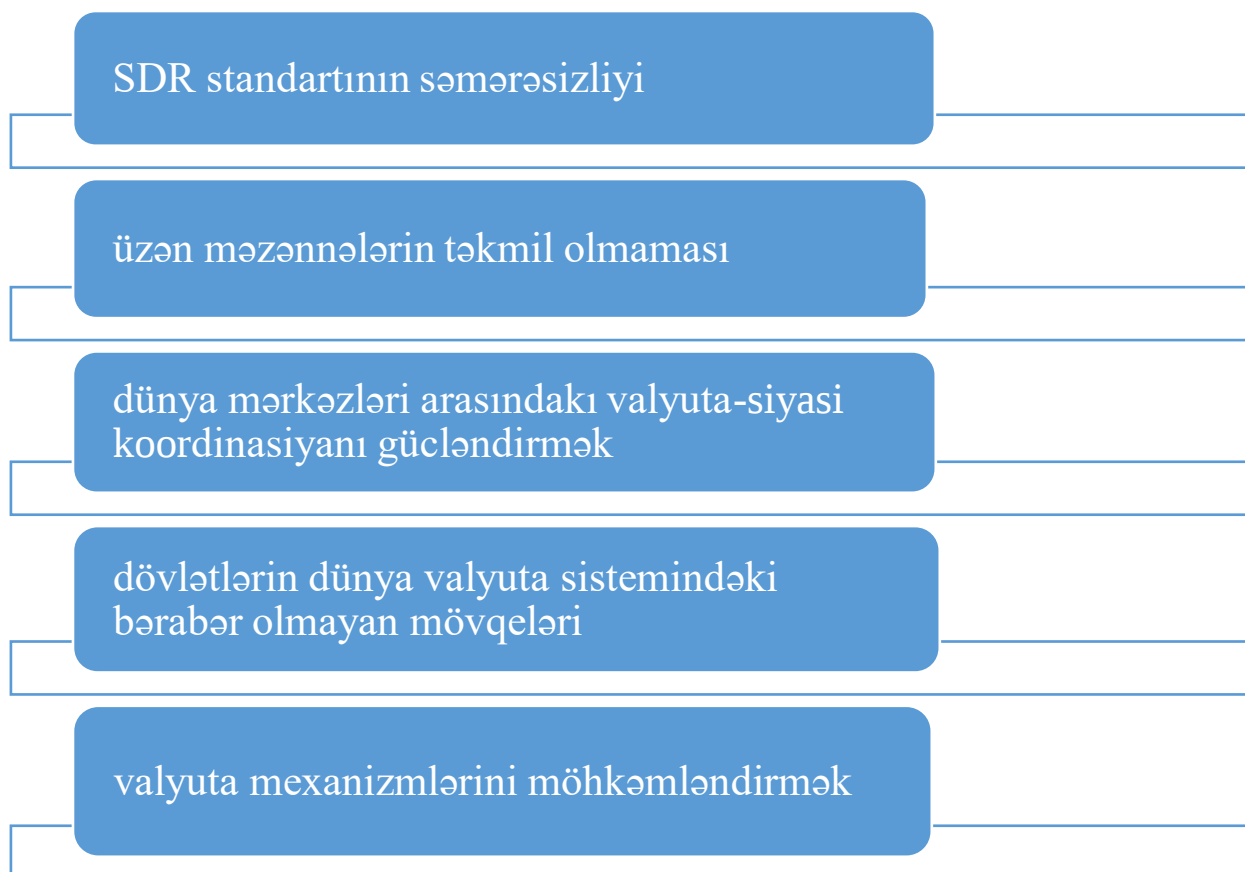
Genuya valyuta sistemini əvəzləyən Bretton-Vudz valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi həm qızıl standartını saxlamağı, həm də ABŞ dollarını əsas götürmüşdür. Çünki digər beynəlxalq ödəniş vasitəsi olan ingilis funt-sterlinqi həmin dövrdə mövcud tələblərlə ayaqlaşa bilməmişdir. Bunun da əsas səbəbi kimi məhz Böyük Britaniyanın qızıl ehtiyatlarının kifayət qədər olmaması əsas göstərilirdi. Və nəhayətində son mərhələ olan Yamayka valyuta sistemi isə ABŞ dollarının digər ölkələrin valyuta məzənnələri ilə bərabərliyinə əsaslandı və ən əsası digər üç mərhələnin hər birində olan qızıl standartını ləğv etmiş oldu.

Yamayka valyuta sisteminin yaranması ilə qızılın puldan ayrılması prosesi sürətlənmiş oldu. Yamayka valyuta şəbəkəsi daxilində qızıl faktiki olaraq ələ keçirildi: rəsmi qiyməti itirildi və bunların dollara mübadiləsi dayandırıldı.

Əvvəllər olduğu kimi, BVF valyuta məhdudiyyətlərinin ləğvi yolu ilə Dövlətlərarası Valyuta tənzimlənməsini və valyuta münasibətlərinin liberallaşdırılmasını gücləndirməlidir. Yamayka valyuta şəbəkəsi ümumdünya dövlətlərinin valyuta əlaqələrində məsələlərin təkmilləşdirilməsi və həllini davam etdirir. Həmin problemlər aşağıdakı sxem vasitəsilə əhatəli təhlil olunmuşdur:[22. Səh.349]

Əvvəllər olduğu kimi, BVF valyuta məhdudiyyətlərinin ləğvi yolu ilə Dövlətlərarası Valyuta tənzimlənməsini və valyuta münasibətlərinin liberallaşdırılmasını gücləndirməlidir. Yamayka valyuta sistemi dünya ölkələrinin valyuta münasibətlərində problemlərin təkmilləşdirilməsi və həllini davam etdirir.

Sxem 3.2. Yamayka valyuta sisteminin funksiyaları

Mənbə: A.F.W.Plumptre. "Reform of The International Monetary System. Some Points of Special Interest to Developing Countries of The Commonwealth." 2015 kitabının məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir.

Yuxarıdakı Sxem 3.2 vasitəsilə məlum olur ki, Yamayka valyuta şəbəkədi SDR standartının səmərəsizliyinə, pulunun qızıl legitimliyi və onun qeyri-adi dünya pulunun rolu, üzən valyuta dövryyəsi, dünya valyuta şəbəkəsində ölkələrin qeyri-bərabər vəziyyətinə, dünyanın mərkəz nöqtələri arasında valyuta-strateji koordinasiyasının möhkəmləndirilməsinə və valyuta texnikalarının gücləndirilməsinə, həmçinin böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələlərin həllinə əsaslanır.

Dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin formalaşmasında beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətləri əhəmiyyətli rola malikdirlər. Belə ki, xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin üzərində beynəlxalq valyutaların hərəkəti dayanır. Çünki xarici ticarətdə ödəniş-hesablaşma vasitəsi

kimi beynəlxalq valyutalar çıxış edir. Ödəniş-hesablaşma vasitəsi kimi ele beynəlxalq valyutalar çıxış edir ki, həmin valyutaların dönerlilik səviyyəsi kifayət qədər yüksək olsun, bir sözlə sözügedən həmin valyutalar asanlıqla istənilən ölkənin milli valyutasına çevrilə bilən olsun. Bu səbəbdən də birmənalı olaraq dünya ölkələri arasında xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələri nəticəsində yaranmış ödənişlərin təmin olunmasında ABŞ dollarından istifadə dolların likvidliyinin və dönerlilik səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olması ilə izah olunur. Avropanın aparıcı ölkələrində isə bir çox hallarda beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dolları ilə yanaşı avrodan da istifadə olunur. Bu, daha çox avrozonaya daxil olan ölkələrdə və Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin beynəlxalq ticarətində ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunur.

Dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi beynəlxalq maliyyə-valyuta sistemlərinə olan aktuallığı daim özündə saxlamışdır. İlk öncə beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıl standartından istifadə olunmuşdur. Bu, özünü beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün ilk mərhələsinə təsadüf edir. Bu halda qızıl dünya pulu funksiyasının icra etmişdir. Beynəlxalq valyuta sisteminin digər mərhələsi olan Genuya valyuta sistemində də beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıl-deviz standartından istifadə olunsa da, artıq yavaş-yavaş beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dollarının və ingilis funt-sterlinqindən istifadə olunmağa başlanılmışdır. Genuya valyuta sistemindən sonrakı dövrdə isə əsas ABŞ-ın Nyu-Hempşir statının Bretton-Vudz əyalətində təşkil olunmuş beynəlxalq konfransda qoyulmuş Bretton-Vudz valyuta sistemindən istifadə olunmağa başlanılmışdır. Bretton-Vudz valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dollarının daha da möhkəmlənməsinə, lakin ingilis funt-sterlinqinin dövriyyədən yavaş-yavaş yığılmasına gətirib çıxartmışdır.

İngilis funt-sterlinqinin artıq beynəlxalq ödəniş vasitəsi funksiyası daşımağına əngəl olan əsas amillərdən biri də məhz funt-sterlinqin qızıl dəyəri ilə bağlıdır. Belə ki, mövcud ölkənin daxili qızıl ehtiyatları kifayət qədər olmadığından funt-sterlinqin beynəlxalq ödəniş vasitəsi olması tədricən məhdudlaşmışdır. Daha sonrakı dövrdə isə hal-hazırkı dövrə qədər də davam edən

Yamayka valyuta sisteminin əsası qoyulmuşdur. Yamayka valyuta sistemi isə ödəniş vasitəsi olaraq qızılı aradan çıxartmış və möhkəmlənən valyuta olaraq ABŞ dolları qəbul edilmişdir. Bunun da əsas səbəbi kimi məhz ABŞ dollarının daha likvid və daha dönrəli olması, istənilən ölkələrin valyutasına asanlıqla çevrilə bilən olmasıdır.

Beynəlxalq valyuta sistemlərinin təkamülü haqqında danışarkən onun inkişaf mərhələlərini təhlil etdik. Təhlildən gəldiyimiz əsas nəticə bu oldu ki, hər bir təkamül mərhələsində sonradan yaranmış valyuta sistemi özündən əvvəl gələn valyuta sisteminin hər hansı bir xarakterik xüsusiyyətini daşıyır. Məsələn ilk yaranan valyuta sistemi Paris valyuta sistemində qızıl standartı əsas götürülüb, daha sonra gələn Genuya valyuta sistemində həm qızıl, həm də ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqindən istifadə olunub. Demək onda Paris valyuta sistemi ilə genuya valyuta sisteminin əsas oxşarlığı hər ikisində qızıl standartının saxlanılmasıdır. Digər valyuta sistemi olan Bretton-Vudz valyuta sistemində isə qızıl standartı saxlanılmış, lakin beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi isə ABŞ dolları üstün rola malik olmuşdur. Deməli onda Genuya valyuta sistemi ilə Bretton-Vudz valyuta sisteminin əsas ortaq xarakterik xüsusiyyəti qızıl standartının saxlanılması və ABŞ dollarının üstün rola malik olmasıdır. Sonuncu valyuta sistemi olan Yamayka valyuta sistemində qızıl standartı ləğv edilmiş, əsas beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi isə ABŞ dolları qəbul edilmişdir. Bu zaman da Bretton-Vudz valyuta sistemi ilə Yamayka valyuta sisteminin oxşar cəhəti kimi beynəlxalq ödəniş vasitəsinin ABŞ dolları təşkil etməsi olmuşdur.

3.3. Avronun dünya valyuta-maliyyə sistemində yeri və inkişaf perspektivləri

XX əsrin sonlarında Avropa, Asiya, eləcə də Latın Amerikasının bir çox ölkələrini əhatələyən genişmiqyaslı maliyyə böhranlarının yaranması beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin möhkəmləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi mexanizminin formalaşdırılması zərurətini ortaya çıxartdı. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamalarına əsasən XX əsrin sonunda baş vermiş bu böhran öz

əhatə dairəsinə və iqtisadiyyata təsiri baxımından indiki dövrədək olan böhranlar içərisində xüsusilə fərqlənir və qısa müddət ərzində beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi məsələsinin həll olunmasının zərurətə çevirir. Mövcud vəziyyətdə isə maliyyə-bank sisteminin subyektləri eyni halın gələcəkdə yenidən baş verməsinin qarşısının alınması məqsədilə maliyyə və valyuta sisteminin quruluşunda bəzi dəyişikliklərin zəruri olduğunu birmənalı olaraq qəbul edirlər. qeyd etdiyimiz maliyyə və valyuta sisteminin quruluşundakı dəyişilməli olan bəzi məsələlərə ölkələrin, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin, hökumətin, bazarların və digər subyektlərin maliyyə və ya iqtisadi fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə həyata keçirdikləri tədbirlər daxil edilir.

Beynəlxalq Valyuta Fondunun tövsiyələrinə əsasən, mövcud vəziyyətdən çıxış yolu kimi yalnız stabil və möhkəm beynəlxalq maliyyə sistemini yaratmaq tələb olunur. Stabil və möhkəm beynəlxalq maliyyə sisteminin yaradılması dünya ölkələrini maliyyə böhranlarına qarşı daha immunitetli edəcək və son nəticədə dünya ölkələrinin hər birində həyat səviyyəsinin yüksəlməsi ilə müşahidə olunan iqtisadi artım baş verəcək, və yaradılmış vahid sistemin bütün üstünlükdən istifadə etmək imkanları daha da sadələşəcək.

1995-ci ildən başlayaraq “böyük yeddilik” (G-7) ölkələrinin sammitlərində maliyyə böhranlarının mümkün nəticələri və aradan qaldırılması mexanizmləri təhlil olunur. “Böyük yeddilik” ölkələrinin ilk sammiti 1976-cı ildə Puerto Rikonun Dorada sahillərində keçirilmiş konfransla baş tutmuşdur. “Böyük yeddilik” ölkələrinə isə Fransa, Almaniya, İtaliya, Yaponiya, Birləşmiş Krallıq, ABŞ və Kanada daxildir. Lakin qeyd etməliyik ki, bu vaxta qədər, “Böyük altılıq” ölkələri mövcud idi. “Böyük altılıq”a Kanada çıxmaq şərtlə digər dövlətlər daxil idi. “Böyük altılıq” 1975-ci ildə fəaliyyətə başladı və yalnız bir sammiti baş tutdu. Həmin sammit isə Fransanın Rambullet şəhərində keçirilmişdir. Növbəti ildən isə artıq Kanadanın da bu birliyə daxil olması səbəbindən “Böyük altılıq” anlayışı “Böyük yeddilik”lə əvəz olundu. 1975-ci ildən keçirilən və hər il təkrarlanan “böyük”lərin bu sammitində beynəlxalq valyuta-maliyyə sistemi məsələləri əhatəli təhlil olunur. Lakin 1995-ci ildən etibarən bu sammitin keçirilmə məqsədində

dəyişiklik oldu və sözügedən bu sammit artıq sırf maliyyə böhranları və onların sosial-iqtisadi nəticələrinə, eləcə də maliyyə böhranlarından çıxış yollarına həsr olunur. Eyni zamanda da Belçika, İsveçrə və Hollandiyanın da daxil olması ilə “Böyük onluq” yarandı. “Böyük yeddilik” sırf beynəlxalq maliyyə sistemlərinin mövcud vəziyyətinin təhlilini həyata keçirirdisə, “Böyük onluq” ölkələri maliyyə böhranları, onların yaranma səbəbləri və sosial-iqtisadi təsir səviyyəsi və təsir dairəsinin müzakirəsini aparır [35].

“Böyük onluq” ölkələrinin məruzələlərində əsasən böhran səviyyəsində olan ölkələr və özəl sektorun borc problemləri, eləcə də bazar iqtisadiyyatı ilə əlaqədar əməliyyatların təkmilləşdirilməsi əhəmiyyətlə vurğulanırdı. Çıxış yolu kimi isə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin təmin olunması üçün istiqrazların, qiymətli kağızların alqı-satqı əməliyyatlarının strukturlarında dəyişikliyin edilməsinin zəruriliyi göstərilirdi. Eyni zamanda da başqa bir çıxış yolu kimi borclu təsərrüfat subyektlərinin borcdan xilas olunması və ya maliyyələşdirilməsi mənbəyi kimi Beynəlxalq Valyuta Fondunun aşağı fazili kreditlərindən və maliyyə ehtiyatlarından istifadə olunması təklif olunurdu.

1997-ci ildə Kanadanın Vankuver ştatında Asiya-Sakit okean ölkələrinin liderlərinin görüşü keçirildi. Sözügüdən görüşün keçirilməsinin ən əsas məqsədi maliyyə-valyuta bazarlarında baş verən böhranlarının səbəblərini müəyyənləşdirmək və bu böhranlardan mümkün olduğu qədər kənaer qalmaq idi. Məhz bu məqsədlə tədqiqat obyektini bir qədər də böyüdərək 1998-ci ildə maliyyə sistemində sistem rolunu oynayan G-22 (Böyük iyirmi iki) qrupu təşkil edildi. Sözügedən bu qrupa daxil olan ölkələrin səlahiyyətli nümayəndələri 3 işgüzar qrup formalaşdırdılar və bu qruplarda aşağıdakı məsələlərin həlli nəzərdə tutulurdu [22]:

Məsuliyyətin artırılması və “şəffaflıq”;

Milli maliyyə-valyuta sistemlərinin təkmilləşdirilməsi;

Mövcud böhrandan çıxış yolu kimi özəl və dövlət sektoru arasında yaranmış ağırlığın düzgün bölüşdürülməsinin təmin edilmə mexanizminin yaradılması.

Yeni yaradılmış bu 3 işçi qruplarının 1999-cu ildə keçirilən iclaslarında “Böyük yeddilik” ölkələrinin səlahiyyətli nümayəndələri də çıxış etdilər və birgə

bəyanat hazırladılar. Sözügedən müzakirələrdə inkişaf etmiş ölkələrin və eləcə də beynəlxalq təşkilatların nümayəndələri də aktiv şəkildə iştirak edirdilər və bunun məntiqi nəticəsi olaraq elə həmin ildə də, yəni 1999-cu ildə maliyyə sistemində islahatların aparılması mövzusu Davosda keçirilən iqtisadi forumda müzakirəyə çıxarıldı. Daha sonra isə bu mövzunun aktuallığı Birləşmiş Millətlər Təşkilatının sosial və iqtisadi məsələlər üzrə İcraçı komitəsinin “yeni beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminə doğru” adlı məruzəsində öz əksini tapdı.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz yeni maliyyə-valyuta sisteminin təkmilləşdirilməsi prosesində aşağıdakı məsələlərin həlli böyük əhəmiyyətə malik idi [18]:

Maliyyə, iqtisadi və valyuta informasiyalarının ictimaiyyətə açıqlanmasının təmin edə bilən beynəlxalq standartların inkişafının təmin edilməsi. (Social Data Dissemination Standard);

Bank sisteminə nəzarəti icra edə bilən yeni sistemlərin yaradılmasının təmin olunması (the Basic Core Principles for Banking Supervision);

NAB çərçivəsində Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə ehtiyatlarının artırılmasının təmin edilməsi (NAB- the New Arrangement to Borrow); NAB əsasən borca və ya borclu təsərrüfat subyektlərinə maliyyə köməkliyi edilməsinin yeni yanaşmasını özündə əks etdirən mexanizm idi.

Yeni kreditləşmə mexanizmlərinin yaradılmasının təmin olunması. Qeyd olunan yeni kredit mexanizmləri Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrə investorların etibarının itirilməsi kimi məhvəedici və gözlənilməz hallar olarsa, maliyyə dəstəyinin edilməsinin zəruriliyinə əsaslanan bir mexanizmdir.

Beynəlxalq maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi mexanizminin planında böyük əhəmiyyət kəsb edən məsələ böhranların yaranmasına səbəb olan əngəllərin aradan qaldırılmasının yeni vasitələri idi. Bu vasitələrdən ən əhəmiyyətli məqsədli kredit kanallarının yaradılması idi. Məqsədli kredit kanalları elə bir formalaşmış mexanizmdir ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrə hətta beynəlxalq səviyyədə maliyyə böhranları baş verdiyi təqdirdə belə, maliyyə və iqtisadi sabilliyini qorumağa imkan verir. Məqsədli kredit kanalları dedikdə, Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin hər birinə

beynəlxalq maliyyə bazarlarında neqativ istiqamətdə dəyişikliklərin olduğu hallarda ödəniş balansındakı effektivliyin təmin edilməsi məqsədilə qismüddətli maliyyə ehtiyatlarının təqdim edilməsi mexanizmi başa düşülür.

Məqsədli kredit kanallarından istifadə etmək üçün aşağıda qeyd olunan şərtlərin icra edilməsi zəruridir:

Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəetmə Şurasının qərarı əsasında məqsədli kreditin verilməsinin nəzərdə tutulduğu ölkə stabil maliyyə-iqtisadi göstəricilərinə malik olsun və eyni zamanda da Beynəlxalq Valyuta Fondunun maliyyə ehtiyatlarına tələbatı olmasın;

Məqsədli kreditin ayrılmasının nəzərdə tutuldu beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkə “Məlumatların ötürülməsinin xüsusi normaları” çərçivəsində lazımi zəruri məlumatları təqdim edir və həmin ölkənin ən son iqtisadi göstəriciləri Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən son informasiya icmalında müsbət qiymətləndirilərsə məqsədli kreditin verilməsi barədə qərar qəbul edilir;

Xarici ehtiyatların və xarici borcun nizamlanması üzrə ölkənin maliyyə-valyuta sistemində tərəqqinin açıq-aşkar şəkildə müşahidə olunması;

Məqsədli kreditin ayrılmasının nəzərdə tutulduğu namizəd ölkə Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurasına təsdiq olunmaq məqsədilə inandırıcı maliyyə və iqtisadi göstəricilər proqramını təqdim etməlidirlər. bununla yanaşı Beynəlxalq Valyuta Fondunun lazım bildiyi zəruri hallarda qeyd olunan maliyyə və iqtisadi göstəricilər proqramında zəruri dəyişikliklərin edilməsinə hazır olmalıdırlar.

Məqsədli kreditlərin verilməsi prosesi Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkənin maliyyə ehtiyatlarına tələbatının olması ilə bağlı Fonda müraciət etməsi ilə başlayır. Sözügedən həmin müraciətdə maliyyə ehtiyatlarına tələbatın yarandığı ölkənin son dövrlər ərzində maliyyə və iqtisadi göstəricilər proqramını uğurla həyata keçirdiyi, lakin dünya maliyyə bazarlarının strukturunda baş vermiş dəyişikliklər səbəbindən əlavə maliyyə resurslarına tələbatın yarandığı təsdiq olunur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurası sözügedən

ölkənin (maliyyə ehtiyatlarına tələbatın yarandığı ölkənin) son dövrlər ərzində maliyyə və iqtisadi vəziyyətinin təhlili əsasında məqsədli kreditin verilib-verilməyəcəyi barədə qərar qəbul edir. Qeyd etmək lazımdır ki, məqsədli kreditlərin maksimal həddi ölkənin beynəlxalq Valyuta Fondundakı kvotasının 300-500%-i məbləğində ola bilər [26].

Son dövrlərdə beynəlxalq müstəvidə öz əhəmiyyətinin artması ilə seçilən dünya maliyyə sisteminin ən əsas həlqəsi şəffaflıqdır. Beynəlxalq maliyyə sisteminin şəffaflığı dedikdə, Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olan ölkələrin maliyyə, bank və iqtisadi sistemi haqqındakı məlumatların açıqlanması səviyyəsi başa düşülür. Beynəlxalq valyuta-maliyyə sisteminin yeni strukturunda maliyyə və kredit siyasətində şəffaflığın təmin olunması məsələsi iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda da 22 ölkənin təşəbbüsü əsasında maliyyə sisteminin şəffaflığının təmin edilməsi ilə bağlı Məcəllə qəbul edilmişdir. Qeyd olunan həmin Məcəlləyə əsasən “şəffaflıq” anlayışına belə bir tərif verilmişdir: - “Şəffaflıq”-siyasətin məqsədini, onun institusional, hüquqi və iqtisadi çərçivələri, agentliklərin hesabat vermə şərtləri. Siyasət sferasında qərarlar və onların əsaslandırılması, maliyyə və pul-kredit siyasəti ilə bağlı məlumatların ictimaiyyətə vaxtında, hamının istifadə edə biləcəyi, başa düşə biləcəyi və aydın şəkildə çatdırılmasını nəzərdə tutur “Şəffaflığın” əsas həlqələri aşağıdakılardır [22]:

“Məlumatların ötürülməsinin xüsusi normaları”. Haqqında danışacağımız bu normalar Beynəlxalq Valyuta Fondunun üzvlüyündə olan ölkələrin üzərinə beynəlxalq ehtiyatlar, statistik göstəricilər, makroiqtisadi göstəricilər, xarici borc öhdəlikləri də daxil olmaqla maliyyə sistemi və milli iqtisadiyyat haqqında etibarlı və ətraflı məlumat təqdim etmək məsuliyyətini qoyur.

Beynəlxalq Valyuta Fondu tərəfindən hazırlanmış və Fondun üzv ölkələrinin maliyyə və iqtisadi sisteminin vəziyyəti haqqında “açıq informasiya icmalları”. Qeyd etdiyimiz bu icmalların hər biri iki hissədən ibarətdir. Bu hissələr aşağıdakılardan ibarətdir:

Konkret hər hansı bir ölkənin maliyyə və iqtisadi sistemi haqqında ümumi məlumat;

Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurası tərəfindən haqqında danışdığımız ölkələrin hökumətləri tərəfindən həyata keçirilən maliyyə və iqtisadi siyasətin qiymətləndirilməsi.

İcmalda vurğulanır ki, 1998-ci ildə baş vermiş böhran hər şeydən öncə hökumətin mövcud olan vergi-büdcə problemlərinin, eləcə də federal gəlirlərin azalmasının qarşısını ala bilməməsi, struktur islahatları və veergi yığımı sahəsində ciddi irəliləyişlərə nail olunmaması ilə əlaqədardır. İcmalda Beynəlxalq Valyuta Fondunun İdarəedicilər Şurası maliyyə böhranından çıxış yolu kimi federal proqramın əsasən iqtisadi problemlərin həllini istiqamətləndirilməsini əhəmiyyətli qiymətləndirir. Bununla yanaşı. icmalda o da qeyd olunur ki. proqrama daxil olan bir çıx mühim element daha əvvəllər də təklif olunmasına baxmayaraq öz həllini tapmaqda çətinlik çəkir.

Beləliklə, dünya valyuta-maliyyə sisteminin təkmilləşmə mexanizmi içərisində ən əsas yeri şəffaflıq tutur. Yəni ki, dünya ölkələrinin maliyyə vəziyyətinin açıq elan olunması dünya valyuta-maliyyə sisteminin əsas aparıcı halqasını təşkil edir. Belə ki. hər bir ölkənin maliyyə ehtiyatlarının səviyyəsinə. Həmin ölkənin maliyyə resurslarına olan tələbatı nəticəsində dünya maliyyə-kredit institutları tərəfindən həmin ölkələrə. xüsusən də maliyyə ehtiyatlarına zəruri tələbatın olduğu ölkələrə pul axınlarının hərəkəti baş vermiş olur.

Dünya valyuta-maliyyə sistemin təkmilləşmə mexanizmlərindən biri isə məqsədli kredit kanallarının yaradılması olmuşdur. Məlumdur ki, iqtisadi sabitlik dünya ölkələrində daimi xarakter almamışdır. Odur ki, hər bir ölkədə iqtisadi sabitliyin pozulması, eləcə də mikro və makro tarazlığın pozulması hallarında yaranmış neqativ təsirləri aradan qaldırmaq məqsədilə məqsədli kredit kanalları yaradılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının valyuta sistemində də devalvasiya prosesi baş vermişdir və kifayət qədər əks nəticələri olmuşdur. İlk devalvasiya 21 dekabr 2015-ci ildə baş vermişdir ki, həmin vaxta qədər dolların məzənnəsi 1USD=0.78AZN səviyyəsində qərarlaşmışdır. Lakin sözügedən ilk devalvasiya

dolların manatın məzənsinə nəzərən qiymətini artıraraq 1USD=1.05 AZN səviyyəsinə çatmışdır.

Devalvasiya səviyyə 33.8% olmuşdur. Lakin ikinci devalvasiya dalğası daha yüksək faizlə ölçüldü. Beləki 21 dekabr 2015-ci ildə bir il ərzində ikinci devalvasiya baş tutmuş oldu, təxminən 50% həddində olan bu devalvasiyada manat dollara nəzərən dəyərini bir qədər də itirərək 1USD=1.55AZN səviyyəsinə çatdı. Devalvasiyanın belə sürətli olması və əhalinin gözləmədiyi anda baş verməsi əhalidə qorxu və çəşqınlıq yaratdı. Və başqa bir məsələ isə milli valyuta sisteminin tam üzən məzənnəyə keçməsi dolların bazarda kursunun daha da artmasına səbəb oldu. Belə ki, tam üzən valyuta sistemində valyutanın qiyməti bazarda mövcud tələb-təklif əsasında müəyyənləşir.

Üçüncü devalvasiya dalğasında qorxan əhali sərəncamında olan bütün yerli valyutani dollara dəyişmək istədiyindən, dollara olan tələbat bir anda yüksəldi, manatın səviyyəsi isə demək olar ki, bir qədər də zəifləmiş oldu. Azərbaycanda baş vermiş devalvasiya siyasəti nəticəsində ən çox zərər əhali kütləsinə və bank sektoruna dəymiş oldu. Belə ki, əhali dollarla götürmüş olduğu kreditləri vaxtı-vaxtında ödəməkdə çətinlik çəkdi və kreditlərdə gecikmə müşahidə olundu. Həmin gecikmə bankların fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərdi. Bəzi banklar kreditin asanlıqla qaytarılması məqsədilə bəzi strateji qərarlar qəbul etmiş oldular. Bəzi banklar faiz dərəcələrini azaltmağı, bəziləri kredit müddətini uzatmağı, digər bir qismi isə dolların məzənsinin birinci devalvasiya səviyyəsində saxlayaraq ödənişləri təmin etməyə çalışdılar.

Daxili bazarın müdafiəsinin təmin olunmasında, ölkənin maliyyə sabitliyinin qorunub saxlanılmasında və eləcə də pul siyasətinin düzgün istiqamətdə aparılmasında valyutanın tənzimlənməsi prosesinin böyük əhəmiyyəti vardır. Valyuta tənzimlənməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan respublikasında bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. İlk olaraq bu sahədə bazis rolunu oynayan qanunvericilik sistemi təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, 21 oktyabr 1994-cü il tarixli 910 nömrəli “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə Respublikada valyuta sisteminə nəzarət və tənzimlənmə mexanizmi yaradılmışdır.

Haqqında danışdığımız Qanun Azərbaycan Respublikasında valyuta tənzimlənməsi və valyutaya nəzarət orqanlarının səlahiyyətlərinin, hüquq və vəzifələrinin, eləcə də funksiyalarının, fiziki və hüquqi şəxslərin valyuta ehtiyatlarına sahib olmaq, bu ehtiyatlardan istifadə etmək , eləcə də bu ehtiyatlar barədə sərəncam vermək sahəsində hüquq və vəzifələrini, valyuta qanunvericiliyinə görə məsuliyyətin və valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi mexanizmini müəyyən edir və mexanizmə nəzarəti həyata keçirir.[2]

Azərbaycan Respublikasında milli valyutanın əldə olunmasına görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları arasında, yəni rezident şəxslər üçün heç bir məhdudiyyət qoyulmasa da, qeyri-rezident, yəni əcnəbilər və ya vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün milli valyutanın əldə olunmasına məhdudiyyətlər tətbiq edilməkdədir. Belə ki, bu məhdudiyyətlərin həddini Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı müəyyən edir. Rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən milli valyutanın və eləcə də milli valyutada ifadə olunmuş qiymətli kağızların respublikadan çıxarılması və ya göndərilməsi, həmçinin də gətirilməsinə nəzarəti müvafiq icra hakimiyyəti orqanları, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı və Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti həyata keçirir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi və ticarət əlaqələrinin formalaşmasında beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətləri əhəmiyyətli rola malikdirlər. belə ki, xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələrinin üzərində beynəlxalq valyutaların hərəkəti dayanır. Çünki xarici ticarətdə ödəniş-hesablaşma vasitəsi kimi beynəlxalq valyutalar çıxış edir. Ödəniş-hesablaşma vasitəsi kimi ele beynəlxalq valyutalar çıxış edir ki, həmin valyutaların dönerlilik səviyyəsi kifayət qədər yüksək olsun, bir sözlə sözügedən həmin valyutalar asanlıqla istənilən ölkənin milli valyutasına çevrilə bilən olsun. Bu səbəbdən də birmənalı olaraq dünya ölkələri arasında xarici-iqtisadi və ticarət əlaqələri nəticəsində yaranmış ödənişlərin təmin olunmasında ABŞ dollarından istifadə dolların likvidliyinin və dönerlilik səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olması ilə izah olunur. Avropanın aparıcı ölkələrində isə bir çox hallarda beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dolları ilə yanaşı avrodan da istifadə olunur. Bu, daha çox avrozonaya daxil olan ölkələrdə və Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin beynəlxalq ticarətində ödəniş vasitəsi kimi istifadə olunur.

Dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi beynəlxalq maliyyə-valyuta sistemlərinə olan aktuallığı daim özündə saxlamışdır. İlk öncə beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıl standartından istifadə olunmuşdur. Bu, özünü beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülünün ilk mərhələsinə təsadüf edir. bu halda qızıl dünya pulu funksiyasının icra etmişdir. Beynəlxalq valyuta sisteminin digər mərhələsi olan Genuya valyuta sistemində də beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi qızıl-deviz standartından istifadə olunsa da, artıq yavaş-yavaş beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dollarının və ingilis funt-sterlinqindən istifadə olunmağa başlanılmışdır.

Genuya valyuta sistemindən sonrakı dövrdə isə əsası ABŞ-ın Nyu-Hempşir statının Bretton-Vudz əyalətində təşkil olunmuş beynəlxalq konfransda qoyulmuş Bretton-Vudz valyuta sistemindən istifadə olunmağa başlanılmışdır. Bretton-Vudz valyuta sistemi beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi ABŞ dollarının daha da möhkəmlənməsinə, lakin ingilis funt-sterlinqinin dövriyyədən yavaş-yavaş yığılmasına gətirib çıxartmışdır. İngilis funt-sterlinqinin artıq beynəlxalq ödəniş

vasitəsi funksiyası daşımağına əngəl olan əsas amillərdən biri də məhz funt-sterlinqin qızıl dəyəri ilə bağlıdır. Belə ki, mövcud ölkənin daxili qızıl ehtiyatları kifayət qədər olmadığından funt-sterlinqin beynəlxalq ödəniş vasitəsi olması tədricən məhdudlaşmışdır. Daha sonrakı dövrdə isə hal-hazırkı dövrə qədər də davam edən Yamayka valyuta sisteminin əsası qoyulmuşdur. Yamayka valyuta sistemi isə ödəniş vasitəsi olaraq qızılı aradan çıxartmış və möhkəmlənən valyuta olaraq ABŞ dolları qəbul edilmişdir. Bunun da əsas səbəbi kimi məhz ABŞ dollarının daha likvid və daha dönərli olması, istənilən ölkələrin valyutasına asanlıqla çevrilə bilən olmasıdır.

Beynəlxalq valyuta sistemlərinin təkamülü haqqında danışarkən onun inkişaf mərhələlərini təhlil etdik. Təhlildən gəldiyimiz əsas nəticə bu oldu ki, hər bir təkamül mərhələsində sonradan yaranmış valyuta sistemi özündən əvvəl gələn valyuta sisteminin hər hansı bir xarakterik xüsusiyyətini daşıyır. Məsələn ilk yaranan valyuta sistemi Paris valyuta sistemində qızıl standartı əsas götürülüb, daha sonra gələn Genuya valyuta sistemində həm qızıl, həm də ABŞ dolları və ingilis funt-sterlinqindən istifadə olunub. Demək onda Paris valyuta sistemi ilə genuya valyuta sisteminin əsas oxşarlığı hər ikisində qızıl standartının saxlanmasıdır. Digər valyuta sistemi olan Bretton-Vudz valyuta sistemində isə qızıl standartı saxlanmış, lakin beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi isə ABŞ dolları üstün rola malik olmuşdur.

Deməli onda Genuya valyuta sistemi ilə Bretton-Vudz valyuta sisteminin əsas ortaq xarakterik xüsusiyyəti qızıl standartının saxlanması və ABŞ dollarının üstün rola malik olmasıdır. Sonuncu valyuta sistemi olan Yamayka valyuta sistemində qızıl standartı ləğv edilmiş, əsas beynəlxalq ödəniş vasitəsi kimi isə ABŞ dolları qəbul edilmişdir. Bu zaman da Bretton-Vudz valyuta sistemi ilə Yamayka valyuta sisteminin oxşar cəhəti kimi beynəlxalq ödəniş vasitəsinin ABŞ dolları təşkil etməsi olmuşdur.

Beynəlxalq maliyyə-valyuta münasibətlərinin əhatəli təhlilindən məlum oldu ki, beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərinin formalaşmasında və yaxud da dünya ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrində global maliyyə institutları və

beynəlxalq maliyyə təşkilatları da mühim rol oynayır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının fəaliyyətinin təhlili nəticəsində məlum oldu ki, məhz bu maliyyə institutlarının yaradılmasının əsas məqsədi elə beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərini tənzimləməkdən ibarətdir. Haqqında ətraflı danışdığımız Beynəlxalq Valyuta Fondu və Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankının əsasında yaranmış Dünya Bankı iqtisadi cəhətdən zəif olan ölkələrə investisiyaların ötürülməsi mexanizmini həll edir. Belə ki, haqqında danışdığımız həmin maliyyə institutları məhz inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi vəziyyətinin təhlili əsasında həmin ölkələrə aşağı faizli kreditlərin verilməsi məsələsini icra etməklə dünya iqtisadiyyatında belə ölkələrin mövcudluğunu təmin etmiş olur.

Dünya valyuta sisteminin müasir vəziyyətinin təhlilindən aydın olur ki, valyuta bazarları dedikdə, valyutanın və ya valyuta ilə ifadə olunan qiymətli kağızların və yaxud da istiqrazların alınıb satıldığı bazarlar başa düşülür. Eyni zamanda da valyutaların məzənnəsinin müəyyən olunmasında Mərkəzi Bankların nəzarət mexanizminin olması və yaxud da məzənnənin bazarda tam sərbəst şəkildə valyutaya olan tələb-təklifdən asılı olaraq müəyyənləşdiyini təhlil etdik. Həmçinin də Azərbaycanın valyuta sisteminin xarakterik xüsusiyyətlərinin araşdırılması və Azərbaycandakı valyuta sistemini tənzimləyən normativ hüquqi aktların təhlilinə geniş yer ayırdıq.

Dissertasiya işinin təhlili nəticəsində Azərbaycan Respublikasında valyuta-maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi mexanizmi ilə bağlı bir neçə təklif vermək olar. Həmin təkliflərə aşağıdakılar aiddir:

Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə qarşılıqlı əlaqələri genişləndirərək məqsədli kreditlərin alınması imkanlarını genişləndirmək və alınmış məqsədli kreditlərin nisbətən zəif inkişaf etmiş və daha çox iqtisadi səmərə verə biləcək təsərrüfat subyektlərinə yönəltmək;

Ölkədə baş vermiş son devalvasiya proseslərinin məntiqi nəticəsi olaraq daxili istehsalı genişləndirmək və dünya bazarına hazır məhsulla çıxaraq valyuta ehtiyatlarının artırılmasını təmin etmək;

Milli valyuta-maliyyə bazarlarının yalnız kommersiya banklarından ibarət olmasının qarşısını almaq, fond birjaları, investisiya birjaları kimi maliyyə təsisatlarının yaranmasını təmin etmək;

Milli valyuta sisteminin institusional bazasının yaradılmasını təmin etmək;

Milli valyutamız olan manatın dönrlliliyinin artırılması istiqamətində zəruri və təxirəsalınmaz tədbirlərin keçirilməsini təmin etmək.

Yuxarıda qeyd olunan təkliflərin həyata keçirilməsi nəticəsində milli valyutanın dönrllilik qabiliyyəti daha da yüksələ. Digər valyutalara asanlıqla mübadilə edilə bilər. Devalvasiyanın baş verməsi nəticəsində milli valyutanın dəyərdən düşməsi əvəzində isə ABŞ dollarının dəyərinin artması ixracın artırılmasını zəruri edən amilə çevrildiyindən daxili istehsalatın artırılması məqsədmüvafiq tədbirlər sırasına daxildir.

Həmçinin də milli valyuta sisteminin institusional bazasının yaradılması istər ölkə daxilində, istərsə də beynəlxalq müstəvidə milli valyutanın və eləcə də milli maliyyə sisteminin daha da dayanıqlı olmasına təkan verəcəkdir. Sonuncu olaraq isə Beynəlxalq Valyuta Fondu ilə qarşılıqlı əlaqədə olaraq Fondun maliyyə ehtiyatlarını ölkəyə gətirilməsi daxili istehsalı, eləcə də zəif inkişaf etmiş digər sahələrə investisiya olunaraq bu sahələrin inkişafına təkan verəcəkdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 12 noyabr 1995
2. “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 21 oktyabr 1994.
3. “Azərbaycan respublikasının rezident və qeyri-rezidentlərinin xarici valyuta əməliyyatlarının aparılması Qaydaları”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyətinin Qərarı. 08.12.2016.
4. Z.F.Məmmədov. “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul kredit sistemi”. Bakı-2012
5. N.R.Quliyev, M.M.Mahmudov. “Beynəlxalq maliyyə münasibətləri” Bakı-2011
6. V.Əzizov. “Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri”. Bakı-2012
7. V.Z.Zeynalov. “Beynəlxalq Maliyyə”. Bakı-2010
8. D.A.Bağirov, M.Həsənlı. “Maliyyə”. Bakı-2011
9. E.Ə.Balayeva, Ş.Ü.Həmişəyeva, M.M.Sadiqov. “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi”. Bakı-2003
10. M.Hüseynov. “Maliyyə, pul tədavülü və kredit”. Bakı-2011
11. R.Məmmədov. “Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər”. Bakı-2013
12. “Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat Jurnalı”. №2, 2013
<https://www.cbar.az/standalone/the-central-bank-and-economy-2015-1/>
13. “Mərkəzi Bank və İqtisadiyyat Jurnalı”. №1, 2014
<https://www.cbar.az/pages/publications-researches/the-central-bank-and-economy-magazine-2015-number-2/>
14. Н.Шмелев, В.Шенаев. «Мировая валютная система и проблема конвертируемости рубля». 2006
15. Н.Шмелев. «Международные валютные отношения» 2009
16. М.Евгений. «Международная валютная система» 2011
<https://utmagazine.ru/posts/7770-mezhdunarodnaya-valyutnaya->

[система](#)

17. «Международная Экономика». Конспект лекций КНЕУ. <http://lybs.ru/index-10167.htm>
18. B.Eichengreen. “Globalizing Capital: A History of The International Monetary System”. 2nd Edition. 2008
<https://press.princeton.edu/titles/8753.html>
19. R.Solomon. “The International Monetary System, 1945-1981”. 1982
<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/infi.12069/pdf>
20. J.Richards. “The Death of Money: The Coming Collapse of The International Monetary System”. 2014
<https://www.goodreads.com/book/show/18114198-the-death-of-money>
21. P.Salin. “The International Monetary System and The Theory of Monetary System”. 2016 <http://www.e-elgar.com/shop/the-international-monetary-system-and-the-theory-of-monetary-systems>
22. A.F.W.Plumptre. “Reform of The International Monetary System. Some Points of Special Interest to Developing Countries of The Commonwealth.” 2015 <http://www.thecommonwealth-library.org/commonwealth/imprints/r>
23. Jeffrey M.Chwieroth. “Capital Ideas: The IMF and the Rise of Financial Liberalization”. 2010 https://eh.net/book_reviews/capital-ideas-the-imf-and-the-rise-of-financial-liberalization/
24. Kathryn C.Lavelle. “Legislating International Organization: The US Congress, The IMF and The World Bank”. 2011
<https://www.questia.com/library/politics-and-government/international-relations/international-organizations/imf>
25. Cooper N.Richard. “Necessary Reform? The IMF and International Financial Architecture”. 2009
<https://www.questia.com/library/journal/1G1-195774204/necessary-reform-the-imf-and-international-financial>

26. Xafa Miranda. "Role of The IMF in Global Financial Crisis". 2010
<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.172.5927&rep=rep1&type=pdf>
27. Woods Ngaire. "Unelected Governments: making The IMF and The World Bank More Accountable". 2003
28. https://www.researchgate.net/publication/227512958_Making_the_IMF_and_the_World_Bank_More_Accountable

XÜLASƏ

Dünya ölkələrinin xarici iqtisadi əlaqələrinin yüksək sürətlə inkişaf etməsi alqı satqı əməliyyatlarının da sürətlənməsinə təsir edir. Belə bir şəraitdə qarşıda dayanan ən əsas amillərdən biri də beynəlxalq valyuta, maliyyə-kredit münasibətlərinin düzgün formalaşdırılması, eləcə də beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülü və inkişaf mərhələlərini əhatəli araşdırmaqdır. Dünya ölkələri arasında beynəlxalq ticarəti və ya beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin daim yüksələn xətt üzrə inkişaf etməsi beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətlərindən birbaşa asılıdır. Beynəlxalq valyuta münasibətləri dedikdə, dünya dövlətləri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına xidmət edən dünya pulunun fəaliyyəti ilə əlaqədar iqtisadi kateqoriya başa düşülür.

Dünya ölkələri arasında xarici iqtisadi əlaqələrin, beynəlxalq ticarətin inkişafı beynəlxalq valyuta sisteminin inkişafına və təkmilləşməsinə səbəb olan amilə çevrilir. Valyuta hər bir dövlətin qanunvericilik aktları ilə tənzimlənən pul nişanı və ya pul vahididir. ABŞ-da dollar, Yaponiyada yena, Böyük Britaniyada isə funt-sterlinq öz ölkələrinin pul vahidini təşkil edir. Azərbaycanda isə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə əsasən pul vahidi manat olaraq qəbul edilmişdir.

Beynəlxalq valyuta-maliyyə münasibətləri beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin daha mürəkkəb forması hesab olunur. Beynəlxalq əlaqələrdə boşluğun olması ölkənin ödəmə balansında və ya iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri arasındakı disproporsiyanın pozulmasına, ölkələrarası iqtisadi və siyasi sahədəki ziddiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də bu boşluqların aradan qaldırılması üçün beynəlxalq valyuta sistemi yaradılmışdır.

Açar sözlər: pul, pulun funksiyaları, beynəlxalq valyuta sistemi

ABSTRACT

Rapid development of foreign economic relations of the world countries affects the acceleration of purchase and sale transactions. One of the most important factors in this situation is the comprehensive study of international currency, financial and credit relations, as well as the evolution and development stages of the international currency system. The development of international trade or international economic relations among the countries of the world on a constantly rising line directly depends on international currency and financial relations. International currency relations are understood as the economic category associated with the functioning of the world currency that serves the development of foreign economic relations among the world states.

The development of foreign economic relations, international trade among the countries of the world is the factor that contributes to the development and improvement of the international currency system. Currency is a currency or currency denominated in the laws of each state. The dollar in the US is still in Japan, while the UK pound sterling is the currency of their countries. In Azerbaijan, according to Article 19 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, the currency has been accepted as manat.

International currency-financial relations are considered as a more complex form of international economic relations. The gap in international relations leads to the disruption of the disproportion between the balance of payments of the country or the separate sectors of the economy, as well as the contradictions between the countries in the economic and political spheres. Therefore, an international currency system has been created to eliminate these gaps.

Key words: money, money functions, international currency system

РЕЗЮМЕ

Бурное развитие внешнеэкономических связей стран мира сказывается на ускорении сделок купли-продажи. Одним из наиболее важных факторов в этой ситуации является всестороннее изучение международных валютных, финансово-кредитных отношений, а также этапов эволюции и развития международной валютной системы. Развитие международной торговли или международных экономических отношений между странами мира на постоянно растущей линии напрямую зависит от международных валютных и финансовых отношений. Международные валютные отношения понимаются как экономическая категория, связанная с функционированием мировой валюты, которая служит развитию внешнеэкономических связей между государствами мира.

Развитие внешнеэкономических связей, международной торговли между странами мира является фактором, способствующим развитию и совершенствованию международной валютной системы. Валюта - это валюта или валюта, выраженная в законах каждого штата. Доллар в США все еще находится в Японии, в то время как британский фунт стерлингов является валютой их стран. В Азербайджане, согласно статье 19 Конституции Азербайджанской Республики, валюта была принята в качестве маната.

Международные валютно-финансовые отношения рассматриваются как более сложная форма международных экономических отношений. Разрыв в международных отношениях приводит к нарушению диспропорции между платежным балансом страны или отдельных секторов экономики, а также противоречий между странами в экономической и политической сферах. Поэтому для устранения этих пробелов была создана международная валютная система.

Ключевые слова: деньги, денежные функции, международная валютная система